

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

*ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΥΛΑ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ*

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΘΕΜΑ:

***ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΦΥΛΟ: ΤΟ ΟΙΔΙΠΟΔΕΙΟ ΣΥΜΠΛΕΓΜΑ ΤΟΥ
ΚΟΡΙΤΣΙΟΥ, ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ ΣΤΗ ΘΗΛΥΚΟΤΗΤΑ.***

ΜΑΡΙΑ-ΕΙΡΗΝΗ ΠΑΓΚΑΚΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ : ΚΩΣΤΑΣ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΜΕΛΗ ΤΡΙΜΕΛΟΥΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ:
ΆΝΝΑ ΒΙΔΑΛΗ
ΝΤΙΑΝΑ ΤΡΑΚΑ

ΜΥΤΙΛΗΝΗ
ΣΕΠΤΕΜΒΡΗΣ 2006 - ΜΑΪΟΣ 2007

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος: Μία ιστορία αιώνων

- I. Εισαγωγή
 - II. Ψυχανάλυση και Κοινωνική Ανθρωπολογία
 - III. Ψυχανάλυση και Φεμινισμός
 - IV. Η μετάβαση στη θηλυκότητα κατά τον Φρόυντ
 - V. Το σύμπλεγμα του ευνουχισμού
 - VI. Ο παθητικός ή μαζοχιστικός χαρακτήρας της γυναικείας προσωπικότητας.
 - VII. Πριν από τον πατέρα: Η προ-οιδιπόδεια φάση και η σημασία της σχέσης με τη μητέρα
 - VIII. Λακανικός Φεμινισμός
 - IX. Υποτίμηση της γυναικείας σεξουαλικότητας. Συνεπαγωγές
 - X. Η θηλυκότητα ως μεταμφίηση και η φυγή από αυτή
 - XI. Ζητήματα «Γυναικείας Ταυτότητας»
 - XII. Ανακεφαλαίωση. Συμπεράσματα.
- Βιβλιογραφία

Πρόλογος : Μια ιστορία αιώνων

Το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα, είναι το ψυχικό κατάλοιπο, μία ιστορία¹ που επαναλαμβάνεται θα λέγαμε ενδοψυχικά σε κάθε νέα ύπαρξη που αντιλαμβάνεται το δράμα στο οποίο θα πρέπει να υποκύψει: η σύγκρουση Επιθυμίας, Νόμου και η σίγουρη ήττα της πρώτης έναντι του δεύτερου. Το Οιδιπόδειο δράμα είναι η επιθυμία, τώρα εντός της οικογένειας και όχι της αγέλης, να θανατώσει το Νόμο, να τον υπερβεί, στο πρόσωπο του γονέα του ίδιου φύλου, για να ενωθεί ερωτικά με τον γονέα του αντίθετου φύλου. Απόρροια του φόβου ενώπιον του Νόμου είναι το σύμπλεγμα του ευνουχισμού με τον οποίο το άτομο απειλείται φανταστικά, ενώ επίλυσή του εντός της πατριαρχίας θεωρείται η εξύψωση που επιτυγχάνεται μέσω του αμυντικού μηχανισμού της ταύτισης με τον ίδιο γονέα. Από τη διαδοχή επιθυμίας-καταστολής – ταύτισης – εξύψωσης – ενδοπροβολής του Νόμου – συμφιλίωσης ηδονής και πραγματικότητας, εκπορεύεται η οντογένεση του απωθημένου ατόμου και η διαιώνιση του απωθητικού πολιτισμού.

Ο Διαφωτισμός γέννησε την αξιοπρέπεια του ατόμου και την πρωτοκαθεδρία της λογικής. Στο γύρισμα του δέκατου ένατου αιώνα, κι ενώ ο άνθρωπος δυσκολεύεται ίσως ακόμα και τη θεωρία του Δαρβίνου να αφομοιώσει, ο Φρόντ θα τον φέρει αντιμέτωπο με την ιδέα για το Ασυνείδητο. Ακόμα, σε μια Βικτωριανή σεμνότυφη εποχή, θα επιχειρήσει να αποενοχοποιήσει τη σεξουαλικότητα. Σχεδόν, την ίδια εποχή που γεννιέται η ψυχανάλυση, οι γυναίκες θα αρχίσουν να διεκδικούν μερίδια της κοινωνικής και πολιτικής ζωής που τους έχουν αρνηθεί. Οι σουφραζέτες (suffragettes) θα διεκδικήσουν πολιτικά δικαιώματα σε ένα αγώνα περισσότερο αιματηρό, από ότι ίσως έχει μείνει στην ιστορία. Ο αγώνα αυτός

¹ Προσπαθώντας να ανασυστήσει την προϊστορία του ανθρώπινου είδους ο Φρόντ θα κάνει μία υπόθεση : Η πρωτόγονη ανθρώπινη αγέλη υποτάχτηκε στον καταχρηστικά οριζόμενο ως ανώτερο της φυλής, τον Πατριάρχη που ανέλαβε να κρατήσει την ομάδα προσηλωμένη στο μόχθο της παραγωγής έργου προς όφελος της επιβίωσης, μέσω της καταστολής της επιθυμίας για ικανοποίηση του ερωτικού ενστίκτου. Ενωμένοι οι Υιοί θανάτωσαν τον τυραννικό Πατριάρχη, συνεπικουρούμενοι από τις εξίσου καταπιεσμένες γυναίκες-μητέρες. Όμως το τρομακτικό συναίσθημα ενοχής και η διαπίστωση πως χωρίς κάποια μορφή ελέγχου αδυνατούσαν να επιβιώσουν, οδήγησαν στην πρώτη κοινωνική θέσμιση. Η αναζήτηση της ηδονής απωθήθηκε περισσότερο λόγω της ενοχής που ζητούσε εξιλέωση και η εξουσία του θανατωμένου πατριάρχη εσωτερικεύθηκε από του υιούς στο Πατριαρχικό πραξικόπημα που ακολούθησε. Την υπόθεση αυτή, ο Φρόντ ονομάζει «Μύθο της Πρωταρχικής Ορδής». Φ. Σίγκμουντ. *Τοτέμ και Ταμπού*, Αθήνα, Επίκουρος, 1978.

που ξεκινάει στη Βρετανία θα κερδηθεί κι έπειτα οι γυναίκες για λίγα χρόνια θα σωπάσουν.

Εντωμεταξύ, ήδη από τη γέννηση της ψυχανάλυσης ο Φρόυντ απασχολείται με το ζήτημα της γυναικείας «ταυτότητας». Γνωρίζουμε πως αποκάλεσε τη γυναίκα «μαύρη ήπειρο», αλλά θα πρέπει να παραδεχτούμε πως σαφώς και γνώριζε παραπάνω από ό,τι αυτή η φράση αφήνει να εννοηθεί. Ας μην ξεχνάμε άλλωστε πως η ψυχανάλυση, «χτίστηκε» σχεδόν πάνω στις γυναίκες, τόσο λόγω των κλινικών αναφορών (άλλωστε η ψυχαναλυτική πρακτική ξεκινάει με γυναίκα, την περίφημη Άννα Ο του Breuer), όσο και των γυναικών θεωρητικών, μία σειρά από «κόρες» του Φρόυντ αντιδραστικές, ή πειθήνιες, που θα συνεχίσουν το έργο του.

Με αφετηρία τη μονιστική ανδροκεντρική λίμπιντο, ο Φρόυντ έβλεπε το υποκείμενο συγκροτημένο ψυχολογικά με γνώμονα τη διαχείριση μιας πρώιμης βρεφικής φαντασίωσης : Το αγόρι έχει στην κατοχή του αυτό που δεν έχει το κορίτσι.² Όταν έπειτα από κάποια χρόνια σιωπής, οι γυναίκες θα ξεσηκωθούν εκ νέου, διεκδικώντας πλέον πολλά περισσότερα από το δικαίωμα ψήφου, όπως την πολιτική, νομική και συμβολική αποκατάσταση της έμφυλης ασυμμετρίας, θα κοιτάζουν με σκεπτικισμό αυτού του είδους τις κλασσικές φροϋδικές αντιλήψεις και μέσα στη φούντωση της διαμαρτυρίας η ψυχανάλυση θα θεωρηθεί πως ρίχνει νερό στο μύλο της πατριαρχίας. Ήδη από την εποχή εκείνη, αλλά κυρίως λίγο αργότερα, θα υπάρξουν οι φωνές που θα αναγνωρίσουν πως φεμινισμός και ψυχανάλυση έχουν περισσότερα κοινά από ότι το αντίθετο και πως ο Φρόυντ κάνει απλώς «τη διάγνωση εκείνου που ο φεμινισμός επιχειρεί να θεραπεύσει».³

Οι σελίδες που ακολουθούν είναι μία προσπάθεια χαρτογράφησης αυτής της σχέσης, αγάπης-μίσους, του φεμινισμού με την ψυχανάλυση, προσπάθεια που επιχειρεί να αναδύσει μία απάντηση στο πώς η γυναίκα γίνεται παρά γεννιέται. Το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα χρησιμοποιείται ως αφετηρία καθώς αποτελεί το σημείο εκείνο που ο πολιτισμός (απαγόρευση, Νόμος του Πατέρα) εδραιώνεται στον ψυχισμό, και διαβάζεται σε μία γλώσσα εξουσίας και μόνο, γιατί εδώ σε αντίθεση με την πρωταρχική αγέλη, ο φορέας του Νόμου δεν δύναται να θανατωθεί. Η ψυχανάλυση θα αποτελέσει το όχημα μέσω του οποίου, γίνονται κατανοητές οι κοινωνικές δομές που επιτάσσουν τις έμφυλες ταυτότητες.

² Μ. Μαρκίδης, «Πρόλογος» στο *Το Θήλυ και το Ιερό*, C. Clement, J. Kristeva, Αθήνα, Ψυχογίος, 2001, σ. viii.

³ Σ. Φαιρστοουν, *Η Διαλεκτική του Σεξ*, Αθήνα, Ράππα, μετ. Κ.Χ Χατζόπουλος, 1983, σ. 67.

I. Εισαγωγή

Σε μία επιστολή του 1897 ο Φρόντ, θα γράψει στον φίλο του Fliess πως ανακάλυψε μέσα του συναισθήματα έρωτα προς τη μητέρα και ζήλεια προς τον πατέρα του και πως αυτό θα το θεωρεί από εκεί και στο εξής *παγκόσμιο* γεγονός για την παιδική ψυχή που λαμβάνει χώρα στα πρώτα χρόνια της ζωής.⁴ Το 1909, αναφερόμενος στο μύθο του βασιλιά Οιδίποδα που σκότωσε τον πατέρα του και παντρεύτηκε τη μητέρα του, ο Φρόντ θα δώσει το όνομα *Οιδιπόδειο* στο σύμπλεγμα που όπως θα πει, αποτελεί τον πυρήνα όλων των νευρώσεων.⁵

Στο *Μικρό Χανς* ο Φρόντ θα βρει μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα «επιβεβαίωση» της οιδιπόδειου δράματος που θα προκύψει από άμεση παρατήρηση της παιδικής ψυχής. Ο πεντάχρονος Χανς, επιθυμεί να αποκτήσει παιδί με τη μητέρα του, αρρωσταίνει για να διατηρήσει την αποκλειστικότητα της αγάπης της που απειλείται από την γέννηση της αδερφής του και εκφράζει τη ζηλοφθονία απέναντι στον πατέρα του (και την επιθυμία του να τον εξαφανίσει) αναπτύσσοντας φοβία για τα άλογα. Αυτή η φοβία δεν είναι παρά η μεταμπίση του δικού του φόβου (και της ενοχής) απέναντι στον πατέρα που θα τιμωρήσει τις ερωτικές βλέψεις του παιδιού για τη μητέρα, αλλά και τρόπος για να εξαγοράσει-εξαναγκάσει περισσότερη φροντίδα από τη μητέρα.⁶ Τα παραπάνω συναισθήματα περιγράφουν έξοχα έστω και περιληπτικά το φάσμα των συναισθημάτων που ακολουθούν το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα όπως θα εκδηλωθεί στα μέλη μιας πυρηνικής οικογένειας, στον τύπο οικογένειας δηλαδή που ήταν οικείος στον Φρόντ όταν γεννήθηκε η ψυχαναλυτική θεωρία, αλλά και που γνωρίζουμε ακόμα σήμερα στη Δυτική κοινωνία. Η ψυχαναλυτική θεωρία θα μας διδάξει πως η λήμπιντο θα διατρέξει μία μακριά πορεία ανάπτυξης μέχρι να τεθεί στην υπηρεσία της αναπαραγωγής με τον λεγόμενο «κανονικό»⁷ τρόπο.⁸

⁴ J. Mitchell, “The Oedipus Complex” στο *Psychoanalysis and Feminism*. Penguin, London, 1974, σ. 61

⁵ S. Bennett and R. B. Blass, “The development and vicissitudes of Freud’s ideas on the Oedipus Complex” στο *The Cambridge Companion to Freud*, Cambridge University Press, USA, 1992, σ.163

⁶ Σ. Φρόντ, *Ο Μικρός Χανς*, Επίκουρος, Αθήνα, 1992, μετ. Κατερίνα Λιάπτη

⁷ Η ψυχαναλυτική θεωρία εκλαμβάνει ως κανονικό αυτό που είναι μη νευρωτικό και άρα επιθυμητό. Οι ψυχαναλυτές συχνά κάνουν λόγο για *επιθυμητή* έκβαση της ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης, με το οποίο εννοούν την ετεροφυλοφιλική εκλογή ερωτικού αντικειμένου. Η θεωρία της κατασκευής του φύλου βεβαίως αρκετά ωρίς διασαφήνισε τους κινδύνους που κρύβονται πίσω από τις εννοιολογήσεις του «κανονικού», παρ’ όλα αυτά στο παρόν κείμενο ο σκοπός δεν είναι να γίνει μία κριτική της ψυχαναλυτικής θεωρίας ως κάτι που επιβάλλει κανονιστικά πρότυπα, αλλά να

Στο *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση* θα βρούμε επίσης τον Φρόυντ να αναφέρει πως ανάμεσα στα κείμενα του Ντιντερό, βρίσκεται και η εξής πρόταση: «Αν ο μικρός άγριος αφηνόταν στην τύχη του, ώστε να διατηρήσει όλη του την ανοησία και να προσθέσει στον περιορισμένο νου του νηπίου την βιαιότητα των παθών τριαντάχρονου άνδρα, θα στραγγάλιζε τον πατέρα του και θα κοιμόταν με τη μητέρα του».⁹ Φυσικά, ο πολιτισμός είναι αυτό που δεν αφήνει τον μικρό άγριο «στην τύχη» του. Το σημείο εκείνο που κορυφώνεται η ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη είναι όταν διαδραματίζεται η σύγκρουση επιθυμίας-νόμου, ηδονής-πραγματικότητας, δηλαδή το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα. Το υποκείμενο θα συγκροτήσει την σεξουαλική και κοινωνική του ταυτότητα, μέσω μίας σειράς απαγορεύσεων-αποχωρισμών, που θα επιβληθούν από τα άτομα της πρώτης κοινωνικής ομάδας στην οποία γεννιέται, τους γονείς.

Ο πρώτος αποχωρισμός που θα πρέπει να υπομείνει το παιδί είναι ο αποχωρισμός από τη μητέρα και το σώμα της, του οποίου νομίζει πως αποτελεί μέρος. Ο δεύτερος θα προκύψει από τη συνειδητοποίηση της μεγάλης απαγόρευσης των αιμομικτικών διαθέσεων του παιδιού προς το γονέα του αντίθετου φύλου (Οιδιπόδειο σύμπλεγμα). Με την λύση του Οιδιπόδειου δράματος, το παιδί έχει εισπράξει όλες τις επιταγές και τους κανόνες του πολιτισμού. Με διαφορετικά λόγια η αρχή της πραγματικότητας έχει υπερισχύσει έναντι της αρχής της ηδονής (αν και ασυνείδητα βρίσκονται σε αέναη σύγκρουση), ή με Λακανικούς όρους το υποκείμενο έχει εγκαταλείψει το Φαντασιωτικό για να μπει στο Συμβολικό και ο πατέρας έχει επιβάλει το Νόμο του.

Η οιδιπόδεια σύγκρουση είναι επιτυχής στο βαθμό που αγόρι και κορίτσι θα καταφέρουν να οργανώσουν τις ταυτίσεις τους με τέτοιο τρόπο, ώστε να εσωτερικεύσουν τα χαρακτηριστικά του γονέα του ίδιου φύλου, και να απωθήσουν την επιθυμία τους για το γονέα του αντίθετου φύλου.¹⁰ Μέσω της ταύτισης με το γονέα του ίδιου φύλου που θα συμβεί κατά την οιδιπόδεια κατάσταση, το παιδί

υπογραμμιστεί το πώς περιγράφει τους τρόπους με τους οποίους τα κανονιστικά πρότυπα, κάθε άλλο παρά φυσικά είναι, αφού πρέπει να επιτευχθούν από το υποκείμενο μέσω πολύπλοκων ψυχικών διεργασιών στη συνέρευση του εαυτού με τους άλλους, και πώς αυτό είναι πολύ σημαντικό για μία μελέτη του φύλου.

⁸ Σιγκμουντ Φρόυντ. «Πτυχές της Ανάπτυξης και Επαναστροφή. Αιτιολογία» στο *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*, μετ. Λευτέρης Αναγνώστου, Επίκουρος, Αθήνα, 1974, σ. 325

⁹ Σιγκμουντ Φρόυντ. «Η Ανάπτυξη της Λίμπιντο και οι Φάσεις Οργάνωσης της Σεξουαλικότητας» στο *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*, μετ. Λευτέρης Αναγνώστου, Επίκουρος, Αθήνα, 1974, σ. 324

¹⁰ Σ. Π. Βοσνιάδου, Όρια και Αντιφάσεις στη συγκρότηση των έμφυλων ταυτίσεων στις γυναίκες μέσα από τη σχέση μητέρας-κόρης. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2000, σ. 17

αποκτά επίγνωση του φύλου του. Με άλλα λόγια, η ψυχανάλυση, και φυσικά πρώτος ο Φρόυντ, ήδη την εποχή εκείνη, μας προσφέρει μία θεωρία κατασκευής φύλου. Το σπέρμα όλων εκείνων των εννοιών που θα ανθίσουν με το δεύτερο φεμινιστικό κίνημα του '60, του διαχωρισμού βιολογικού και κοινωνικού φύλου (sex-gender), του διαχωρισμού σεξουαλικότητας και έμφυλης ταυτότητας, και της έννοιας της κατασκευής, υπάρχει ήδη στην ψυχανάλυση, όταν πρώτος ο Φρόυντ θα δηλώσει πως ερχόμαστε στον κόσμο ως όντα «πολυμορφικά διαστροφικά» και έπειτα, μέσω μιας καθόλου ευθύγραμμης πορείας, αναπαραστάσεων, συγκρούσεων, ανταλλαγών και αποχωρισμών από άλλους, η ετεροφυλοφιλία και η έμφυλη ταυτότητα θα πρέπει να *επιτευχθούν*, άρα δεν αποτελούν φυσικά δεδομένα.

Η εργασία που ακολουθεί επικεντρώνεται στο Οιδιπόδειο σύμπλεγμα όπως αυτό διαδραματίζεται στο ψυχισμό του κοριτσιού. Η σπουδαιότητα μιας τέτοιας εστίασης εντοπίζεται στο σημείο που συναντιούνται οι εξής δύο βασικοί παράγοντες: Πρώτον, το ότι η ψυχανάλυση μας παρέχει ένα μοντέλο απόκτησης της ανθρώπινης υποκειμενικότητας και ταυτότητας, κρίσιμα βασισμένο στην σεξουαλική διαφορά. Με άλλα λόγια το ψυχαναλυτικό υποκείμενο είναι πάντοτε ένα έμφυλο υποκείμενο.¹¹ Δεύτερον, το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα, τη σημασία του οποίου ήδη ακροθιγώς θίξαμε, δείχνοντας πως είναι το σημείο εκείνο που στην ουσία επιτελείται μία μεταμόρφωση – το παιδί θα αποκτήσει τα χαρακτηριστικά που θα το ακολουθούν στην ενήλικη ζωή του, όσον αφορά στη σεξουαλική και έμφυλη ταυτότητα – είναι το στάδιο εκείνο κατά το οποίο το πλάσμα (άφυλο ως τότε) που γεννήθηκε με γυναικεία γεννητικά όργανα, θα γίνει κορίτσι-γυναίκα, θα αποκτώντας τη θηλυκή του ταυτότητα. Η τελευταία είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα διαδικασία, περισσότερο από εκείνη που αφορά στα αγόρια, καθώς ο ίδιος ο Φρόυντ θα μας πει πως το κορίτσι έχει να υπερπηδήσει περισσότερα εμπόδια για να φτάσει στο σημείο να δεχθεί τη θηλυκότητα. Θα επιχειρήσουμε λοιπόν, αφενός να περιγράψουμε το λεγόμενο φαλλικό στάδιο ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης, με όλες τις συμπληρώσεις και αναδιατυπώσεις που έχουν γίνει από τους μετά Φρόυντ ψυχαναλυτές με ιδιαίτερη έμφαση στο λόγο των ψυχαναλυτριών, αφετέρου να δούμε τα όρια και τις αντιφάσεις του τι σημαίνει πως το κορίτσι πρέπει να αλλάξει δύο φορές ερωτικό αντικείμενο, να ξεπεράσει την απογοήτευση μιας μη κατοχής ενός πέους, και να εισαχθεί στη

¹¹ H. Moore, “Gendered Persons. Dialogues between anthropology and psychoanalysis” στο *Anthropology and Psychoanalysis, an encounter through culture*. S. Head, A. Deluz (eds) Routledge, London, 1994 σ. 131

θηλυκότητα δεχόμενη τον ευνουχισμό, υπό το πρίσμα των κοινωνικών συμφραζομένων των εννοιών αυτών. Όπως παραθέτει η Chodorow από τον ίδιο τον Φρόυντ, ανάμεσα στις πιθανές εκβάσεις στην σεξουαλική ανάπτυξη μιας γυναίκας, η επιθυμητή είναι η «φυσιολογική θηλυκότητα», δηλαδή η υιοθέτηση της ετερόφυλης ταυτότητας που εμπεριέχει την παθητικότητα που απαιτεί η επικέντρωση στον κόλπο ως όργανο ηδονής.¹² Κατ' αυτόν τον τρόπο, η παρούσα εργασία επιχειρεί να δείξει πόσο σημαντική μπορεί να αποδειχτεί η ψυχανάλυση ως αναλυτικό εργαλείο για τη μελέτη του φύλου, υποστηρίζοντας τη θέση της Juliet Mitchell πως δεν είναι η ίδια η ψυχανάλυση φαλλοκεντρική, αλλά φέρνει στην επιφάνεια τον φαλλοκεντρισμό που διακατέχει την κοινωνία και τις δομές, τις οποίες αναλύει.¹³ Μέσω αυτής της ανάλυσης αντιλαμβανόμαστε έξοχα τους τρόπους με τους οποίους το υποκείμενο αναλαμβάνει την έμφυλη ταυτότητά του μέσω της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης.

II. Ψυχανάλυση και Κοινωνική Ανθρωπολογία

Η ανθρωπολογία και η ψυχανάλυση θεωρήθηκαν αντιθετικές επιστήμες με διαφορετικό προσανατολισμό. Η παρανόηση που τις ακολουθεί πως τα χάσματα που πρέπει να γεφυρωθούν είναι μεγαλύτερα από τα σημεία συνάντησής τους, συνοψίζεται κυρίως στο φαινομενικά αντιθετικό χαρακτήρα του προσανατολισμού της ανθρωπολογίας στο συλλογικό, πολιτισμικό τοπίο, έναντι της ενασχόλησης της ψυχανάλυσης με το προσωπικό, ατομικό, ψυχικό, πεδία που θεωρήθηκαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, διακριτά. Οι αντίρρηση των ανθρωπολόγων έγκειται στη διάθεση περιορισμού της επιτόπιας έρευνας σε ότι είναι προσβάσιμο, άμεσα παρατηρήσιμο, δημόσιο συλλογικό και στην απαξίωση εκείνου που θεωρείται ατομικό, προσωπικό.¹⁴ Η άποψη αυτή, ενισχύεται και από την αντίληψη πως η ανθρωπολογία μελετά τον άνθρωπο και την κοινωνική ομάδα στις «φυσιολογικές» της εκφάνσεις, ενώ η ψυχανάλυση στις «παθολογικές»¹⁵

Ο ίδιος ο Φρόυντ κατά την προγραμματική του δήλωση για το τί και πώς φτιάχνεται ένας ψυχαναλυτής, υπαγορεύει πως ο μέλλον ψυχαναλυτής οφείλει να

¹² N. Chodorow, "Freud on Women" στο *The Cambridge Companion to Freud*, Cambridge University Press, USA, 1992, σ. 227

¹³ J. Mitchell, *Psychoanalysis and Feminism*, Penguin Books, London, 1975

¹⁴ Κ. Γιαννακόπουλος, «Πρόλογος» στο *Εκ των Υστέρων*, Αθήνα, Νοέμβριος 2006, Εξάντας

¹⁵ Δ. Γκέφου-Μαδιανού, «Ανθρωπολογία, ψυχανάλυση και η συγκρότηση του (ανθρωπολογικού) υποκειμένου. στο *Εκ των Υστέρων*, Αθήνα, Νοέμβριος 2006, Εξάντας σ. 136

ξέρει ιστορία, φιλοσοφία, φιλολογία και εθνολογία.,¹⁶ ενώ για την Άννα Φρόντ, ο μέλλον ψυχαναλυτής πρέπει να έχει ενδιαφέροντα που «ξεπερνούν τον ορίζοντα της ιατρικής, και φτάνουν στην κοινωνιολογία, τη θρησκεία, τη λογοτεχνία...αλλά και μία ειλικρινή αγάπη για την ανεύρεση της αλήθειας, επιστημονικής ή προσωπικής».¹⁷

Με το *Τοτέμ και Ταμπού* εγκαινιάζεται το 1913 η συνάντηση της ανθρωπολογίας και της ψυχανάλυσης. Η θεωρητική θέση του *Τοτέμ και Ταμπού* θέτει το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα ως θεμέλιο της θρησκείας, της ηθικής και της κοινωνίας, δηλαδή πρόκειται για μία αναγωγή της κοινωνικής και πολιτισμικής θεσμοθέτησης στην οιδιπόδεια ψυχική προβληματική.¹⁸ Γεγονός είναι πως οι πρώτοι ψυχαναλυτές, μαθητές του Φρόντ, ξεκινούν να κάνουν έρευνες πεδίου με μία τόσο δογματική όσο και υπεροπτική αντίληψη για την φροϋδική θεωρία, στοχεύοντας στην «απόδειξη» της παγκοσμιότητας των βασικών αρχών της ψυχανάλυσης¹⁹ κατάσταση που όμως αργότερα θα αλλάξει. Η ισχυρή αυτή θέση του *Τοτέμ και Ταμπού* στάθηκε εμπόδιο στη συνεργασία μεταξύ ανθρωπολόγων και ψυχαναλυτών, αλλά οι πρώτοι πάντα έλαβαν υπ' όψη τους την ψυχανάλυση είτε αρνούμενοι, είτε ενσωματώνοντας θέσεις και έννοιές της.²⁰ Για παράδειγμα η βρετανική σκηνή της ανθρωπολογίας προέβαλε σθεναρή αντίσταση στην ψυχανάλυση ιδιαίτερα μετά τον Bronislaw Malinowski, κυρίως στη φροϋδική εκδοχή της ερμηνείας του πολιτισμού ενώ το Αμερικάνικό ρεύμα της πολιτισμικής ανθρωπολογίας ενσωμάτωσε από νωρίς ορισμένες διαστάσεις της ψυχαναλυτικής θεωρίας, με την ανάπτυξη της σχολής του «Πολιτισμού και της Προσωπικότητας» και τη διερεύνηση της θέσης πως ο πολιτισμός ενσωματώνεται στο άτομο.²¹

Η γαλλική εθνολογία θα επιδείξει κι εκείνη αρχικά αντίσταση στην ψυχανάλυση γρήγορα όμως θα καταγραφούν τα πρώτα δείγματα συνομιλίας στην αλληλεπίδραση των δύο αυτών πεδίων με το καλλιτεχνικό ρεύμα του σουρεαλισμού κατά τη διάρκεια του 1930 και αργότερα όταν θα συνδεθούν με τα αριστερά κινήματα

¹⁶ Θ. Τζαβάρας, «Ο ψυχαναλυτής ως κοινωνικός ανθρωπολόγος» στο *Εκ των Υστέρων*, Αθήνα, Νοέμβριος 2006, Εξάντας, σ. 49

¹⁷ H. Kohut *The evaluation of applicants for psychoanalytic training* The International Journal of Psycho-Analysis And Bulletin of the International Psycho-Analytical Association, Volume 49 1968,

¹⁸ E. Τζαβάρας, «Levi-Strauss και Lacan. Γονιμότητα και όρια της συνάντησης ανθρωπολογίας και ψυχανάλυσης στη γαλλική σκηνή» στο *Εκ των Υστέρων*, Αθήνα, Νοέμβριος 2006, Εξάντας σ. 83

¹⁹ Θ. Τζαβάρας, «Ο ψυχαναλυτής ως κοινωνικός ανθρωπολόγος», στο *Εκ των Υστέρων*, Αθήνα, Νοέμβριος 2006, Εξάντας σ. 49

²⁰ Στο ίδιο.

²¹ Δ. Γκέφου-Μαδιανού, «Ανθρωπολογία, ψυχανάλυση και η συγκρότηση του (ανθρωπολογικού) υποκειμένου. στο *Εκ των Υστέρων*, Αθήνα, Νοέμβριος 2006, Εξάντας σ. 136

μαρξιστικής έμπνευσης της δεκαετίας του 1960.²² Η γαλλική σκηνή από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα και μετά θα αναπτυχθεί κυρίως από τη διασταύρωση δύο αναγνώσεων: του Claude Levi-Strauss και του Lacan. Μάλιστα, είναι τα θεωρητικά κείμενα του πρώτου που οδηγήσουν στη γνωστή «επιστροφή στον Φρόυντ» του δεύτερου. Σύμφωνα με την ψυχανάλυτριά Ελένη Τζαβάρια, το 1966 είναι πολύ σημαντική χρονιά για τη δομιστική θεωρία (structuralism), καθώς θα κυκλοφορήσει μία σειρά από έργα «ογκόλιθους» όπως *Οι λέξεις και τα πράγματα* Μ. Foucault, και *Τα γραπτά* J. Lacan. Ακόμα, εκείνη τη χρονιά οργανώνεται εκτός Γαλλίας ένα συμπόσιο στο Αμερικάνικο πανεπιστήμιο John Hopkins που θα ανοίξει το δρόμο για τη σημερινή French Theory.

Τη δεκαετία του 1960, ο Γάλλος φιλόσοφος και ιστορικός Michel Foucault θα περιγράψει έξοχα στις *Λέξεις και τα Πράγματα*, τη βαθύτητα των ενωτικών δεσμών μεταξύ ψυχανάλυσης και ανθρωπολογίας. Η εθνολογία και η ψυχανάλυση θα μας πει, κατέχουν προνομιούχο θέση μέσα στη γνώση κι αυτό σίγουρα όχι γιατί απέδειξαν καλύτερα από άλλες επιστήμες του ανθρώπου τη θετικότητα τους και την εγκυρότητά τους ως *επιστήμες*, αλλά επειδή «αποτελούν ανεξάντλητο θησαυρό εμπειριών και εννοιών... προπάντων μια διηλεκτή αρχή ανησυχίας, ελέγχου, κριτικής, αμφισβήτησης εκείνου που μπορεί να είχε φανεί κατακτημένο»²³ Τις θεωρεί λοιπόν, συγγενικές μορφές γνώσεις που «συναρθρώνονται στη μελέτη των τρόπων με τους οποίους η ατομική εμπειρία εντοπίζει στις δομές της κοινωνίας έναν ορισμένο αριθμό επιλογών οι οποίες ορίζονται ως κοινωνικά πιθανές/επιτρεπτές, και αντιστρόφως, οι δομές της κοινωνίας εντοπίζουν στις διάφορες ατομικές επιλογές έναν αριθμό κοινωνικά αναγνωρίσιμων ατόμων/υποκειμένων»²⁴ και φαντασιώνει μία ανθρωπολογία που θα αναζητούσε το αντικείμενό της στη «μεριά των ασυνείδητων διαδικασιών που χαρακτηρίζουν το σύστημα ενός δεδομένου πολιτισμού»²⁵ και μια ψυχανάλυση που θα διάβαζε το ασυνείδητο ως κάτι που έχει «ή μάλλον είναι το ίδιο, μια ορισμένη τυπική δομή».²⁶

Είναι μακρύς ο κατάλογος διαφορών σε πολιτισμικές πρακτικές, ανά λαό και κουλτούρα, είτε σε σεξουαλικό, είτε σε άλλο επίπεδο της καθημερινής ζωής και κοινωνικής συνύπαρξης, που δηλώνει την δυνατότητα ευελιξίας που πρέπει να

²² Στο ίδιο, σ. 137

²³ Μ. Φουκώ *Οι λέξεις και τα πράγματα*, Αθήνα, Γνώση, 1993, μετ. Κωστής Παπαγιώργης, σ. 510

²⁴ Κ. Γιαννακόπουλος, «Πρόλογος» στο *Εκ των Υστέρων*, Αθήνα, Νοέμβριος 2006, σ. 6

²⁵ Μ. Φουκώ *Οι λέξεις και τα πράγματα*, Αθήνα, Γνώση, 1993, μετ. Κωστής Παπαγιώργης, σ. 518

²⁶ Στο ίδιο, σ.519

επιδεικνύει ο ψυχαναλυτής, ευαισθησίας και ελιγμού, σαν αυτές που πρέπει να έχει ο κοινωνικός ανθρωπολόγος όταν πηγαίνει στην χώρα της επιτόπιας έρευνάς του.²⁷ Αντλώντας παράδειγμα από το *Χρονικό των Ινδιάνων* του Clastres, ο ψυχαναλυτής Θανάσης Τζαβάρας υπογραμμίζει τη ερευνητική και ερμηνευτική δεινότητα του Clastres και του εκάστοτε κοινωνικού ανθρωπολόγου, όταν εκείνος είναι εξοικειωμένος με την ψυχανάλυση. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα, ο Clastres παρατηρεί την έκπληξη των Ινδιάνων Γκουαγιακί στην συνάντηση του βλέμματός τους με το είδωλό τους στα καθρεπτάκια που τους μοιράζει ο ερευνητής και την μετέπειτα «σαγήνευση και σιωπηρή γοητεία»²⁸ που αναπτύσσουν στη σχέση τους με τον καθρέφτη. Οι λεπτές παρατηρήσεις του ερευνητή σε αυτή την περίπτωση οφείλονται στη γνώση, του Λακανικού «σταδίου του καθρέφτη», της δυνατότητας δηλαδή του ανθρώπου σε μικρή ηλικία, σε αντίθεση με τα ζώα, να «κατακτά συν το χρόνο τον έλεγχο της κατοπτρικής επιφάνειας, της κατοπτρικής εικόνας του εαυτού αλλά και του χώρου».²⁹

Η διαπίστωση λοιπόν πως η ψυχανάλυση δεν είναι αχρονική και ακοινωνική σημαίνει πως ο ψυχαναλυτής είτε ως θεραπευτής είτε ως θεωρητικός μελετητής, καλείται να εφαρμόσει και να συνδυάσει, να λάβει υπόψη του το κοινωνικό, ιστορικό, τοπίο σε συνδιαλλαγή με το προσωπικό:

«Ο μεταπολεμικός ψυχαναλυτής δεν είναι μόνο ψυχαναλυτής επειδή έχει κάνει φυσικά προσωπική ψυχανάλυση, δεν είναι μόνο ψυχαναλυτής επειδή γνωρίζει επαρκώς τη θεωρία της ψυχανάλυσης και τα παρακλάδια της, αλλά καλείται, με την ίδια ευαισθησία που ο σύγχρονος κοινωνικός ανθρωπολόγος κάνει το διευρυμένο φάσμα των επιτόπιων ερευνών του, να λάβει υπόψη του καθαρά την ευαισθησία και τις ιδιοτυπίες που έχει κάθε περίπτωση και έτσι να μην καλουπώνει τους ασθενείς σε ένα δήθεν απλοϊκό οιδιπόδειο, π., αλλά να βλέπει και με την ευαισθησία ενός Levi Strauss και ενός Lacan, πώς παίζεται στην πραγματικότητα, μη ακαδημαϊκά, σαν ένα συνεχές παίγνιο με σημαίνοντα και πολλαπλά ιστορικά και κοινωνικά σημειώματα.»³⁰

Στο πλαίσιο της συνάρθρωσης του κοινωνικού με το ψυχικό, κινούνται οι ψυχαναλυτικές έμπνευσης αναλύσεις της σεξουαλικότητας που θα παραχθούν στο

²⁷ Θ. Τζαβάρας «Ο ψυχαναλυτής ως κοινωνικός ανθρωπολόγος», στο *Εκ των Υστέρων*, Αθήνα, Νοέμβριος 2006, Εξάντας

²⁸ Στο ίδιο, σ.48

²⁹ Στο ίδιο, σ.49

³⁰ Στο ίδιο, σ.51

χώρο των σπουδών του φύλου. Παρακάτω θα χαρτογραφηθεί η σχέση της ψυχανάλυσης και των διάφορων φεμινιστικών σχολών σκέψης όπως αναδύθηκαν μετά το δεύτερο φεμινιστικό κίνημα, όπου όπως θα δούμε, κύριο λόγο ενέχει η αναδιατύπωση των βασικών ψυχαναλυτικών αρχών με κοινωνικούς παρά βιολογικούς όρους.

III. Ψυχανάλυση και Φεμινισμός

Κατά τη διάρκεια του δεύτερου φεμινιστικού κινήματος των δεκαετιών εξήντα και εβδομήντα, σημειώθηκε σε Ευρώπη και Αμερική μία στροφή προς την ψυχαναλυτική θεωρία. Η ανάγκη της εποχής εντοπιζόταν στο να παραχθεί μία θεωρία με τη δυναμική να εξηγήσει τα ζητήματα της ανισότητας των φύλων, σε πολιτικό, κοινωνικό και σεξουαλικό επίπεδο και να προβάλλει τις δομές της ιεραρχίας που διέπουν την οργάνωση της σεξουαλικότητας και του φύλου. Οι φεμινιστικές σχολές σκέψης που δημιουργήθηκαν στράφηκαν κυρίως προς τον Μαρξισμό ως θεωρία αλλά και μεθοδολογία ικανή να δώσει εξηγήσεις.³¹

Η ψυχανάλυση ως θεωρία που ασχολείται κυρίως με τις έννοιες της σεξουαλικότητας και κατ'επέκταση του φύλου, δέχτηκε της προσοχής των μελετητών του φύλου από νωρίς. Άλλωστε, τα πρώτα κείμενα που εστιάζουν σε μία προβληματική γύρω από τη θηλυκότητα, τις εκφάνσεις και τις σημασίες της, μέσω μίας καθαρά ψυχαναλυτικής σκέψης, εμφανίζονται περίπου τριάντα χρόνια πριν τη παραγωγή θεωρίας που εντάσσεται στο δεύτερο φεμινιστικό κίνημα, και προέρχονται από την δεύτερη γενιά ψυχαναλυτριών μετά τον Φρόυντ (Horney, Klein...) στα οποία έχει εντοπιστεί η «προϊστορία της φεμινιστικής ψυχανάλυσης».³² Η Nancy Chodorow, φεμινίστρια ψυχαναλύτρια η ίδια, με έργο που εκτείνεται από τα μέσα της δεκαετίας του εβδομήντα ως σήμερα, εντοπίζει τις πολιτικές και θεωρητικές ρίζες της σχέσης μεταξύ ψυχανάλυσης και φεμινισμού στο έργο των Karen Horney και Melanie Klein, αν και οι ίδιες ανήκουν σε διαφορετικές ψυχαναλυτικές σχολές.

³¹ Σε αυτό το πλαίσιο θα αναφέρουμε ενδεικτικά πως δημιουργήθηκαν σχίσματα, μεταξύ εκείνων που θεωρούσαν υπεύθυνη για το ζήτημα του φύλου την πατριαρχία ως προϋπάρχουσα της ταξικής ανισότητας και στρέψανε την προσοχή γύρω από το ζήτημα της καταπιεσμένης σεξουαλικότητας (ριζοσπαστικός φεμινισμός), και εκείνων που θεωρούσαν υπεύθυνη την ταξική ανισότητα ως αιτία πρόκλησης της πατριαρχίας (μαρξιστικός φεμινισμός). Ένα τρίτο ρεύμα (σοσιαλιστικός φεμινισμός) προσπάθησε να παντρέψει τις δύο αυτές προσεγγίσεις.

³² N. Chodorow, *Feminism and Psychoanalytic Theory*, New Haven & London, Yale University Press, 1989. σ. 3

Ας μην αφήσουμε να εννοηθεί παρ' όλα αυτά, πως ο φεμινισμός αγκάλιασε αδιαμαρτύρητα την φρουδική θεωρία. Η γενικότερη τάση που ακολουθεί την ψυχαναλυτική σκέψη να δημιουργεί εγκάρδιους φίλους ή πολέμιους εχθρούς και σχεδόν τίποτε ενδιάμεσο, παρουσιάζεται και εδώ, και δεν είναι καθόλου απορίας άξιο το γιατί η ψυχανάλυση, φορτωμένη στο θεωρητικό της οπλοστάσιο με έννοιες όπως ο *φθόνος του πέους* που αφορούν αποκλειστικά στο γυναικείο ψυχισμό, προκάλεσε τη φεμινιστική μήνη, όπως δεν είναι καθόλου περίεργη η αναγκαιότητα σύζευξης, που υπογραμμίζεται από τις φεμινίστριες υπέρμαχους της ψυχανάλυσης, αυτών των δύο σχολών σκέψης. Μάλιστα, για το λόγο αυτό, αρκετά πρώτα τέτοια κείμενα, άσχετα από το εκάστοτε διακύβευμα, ξοδεύουν αρκετό χώρο ειδικά στην αιτιολόγηση της αναγκαιότητας της ψυχαναλυτικής σκέψης.³³ Παρακάτω θα δούμε τα σημεία των αντιρρήσεων και τις θέσεις των θεωρητικών εκείνων που διαβλέπουν σε ψυχανάλυση και φεμινισμό περισσότερα κοινά από ότι διαχωριστικά σημεία. Θα δούμε ποιοι είναι αυτοί οι κοινοί στόχοι, και τί προσφέρει τελικά η ψυχαναλυτική σκέψη ως αναλυτικό εργαλείο στην μελέτη του έμφυλου εαυτού.

Για τον Φρόντ, τα πρώτα χρόνια της ζωής του το κορίτσι δεν είναι παρά μικρός άνδρας.³⁴ Το να γίνει κορίτσι (γυναίκα) ισοδυναμεί με την πικρή συνειδητοποίηση της έλλειψης του φαλλού. Αυτός ο ορισμός της θηλυκότητας με όρους διαφοράς και ετεροκαθορισμού θεωρήθηκε από τις φεμινίστριες ως ένα από τα διασημότερα προϊόντα μιας μακράς φαλλογοκεντρικής παράδοσης που καθιστά τον άνδρα υποκείμενο, την γυναίκα *άλλο*.³⁵ Το 'θηλυκό' ορίζεται πάντα με όρους ανεπάρκειας ή ατροφίας, (η κλειτορίδα ως ατροφικός φαλλός) ως η άλλη πλευρά του φύλου που κατέχει μονοπώλιο στην αξιακή κορυφή: του ανδρικού.³⁶ Η φεμινιστική διαφωνία με την ψυχανάλυση έγκειται κυρίως στην περιγραφή της γυναικείας σεξουαλικότητας και του ψυχισμού, δομημένους γύρω από την απουσία του φαλλού, το φθόνο προς το ανδρικό όργανο και τους τρόπους αναπλήρωσης του. Άλλωστε μία προβληματική που επιθυμεί να αναδείξει την έμφυλη ανισότητα ως κοινωνική κατασκευή ανατρέποντας τις ουσιοκρατικές θεωρίες που προκύπτουν από το διαφωτισμό και έπειτα, όπου με την επιστράτευση της επιστήμης (βιολογία, ιατρική,

³³ Όπως παραπάνω.

³⁴ Σ. Φρόντ, *Τρεις Μελέτες για τη θεωρία της Σεξουαλικότητας*, μετ. Λευτέρης Αναγνώστου, Επίκουρος, Αθήνα, 1991

³⁵ Σ. Ντε Μποβουάρ, «Εισαγωγή» στο *Δεύτερο Φύλο*, μετ. Κυριάκος Σιμόπουλος, Γλάρος, Αθήνα, 1979

³⁶ L. Irigaray, "The Power of Discourse and the Subordination of the Feminine" in *This Sex which is not One*, USA, Cornell University Press, 1985, σ. 69

κ.λ.π) ως αδιαμφισβήτητης «αλήθειας» δημιουργείται ένας περίτεχνος μύθος που θεμελιώνει την υποδεέστερη θέση των γυναικών αποδίδοντας την σε λόγους που άπτονται βιολογικών «αντικειμενικών» κριτηρίων³⁷, είναι φυσικό να αντιστέκεται στην Φροϋδική προσήλωση στις λέξεις που παραπέμπουν σε βιολογικά δεδομένα, αν και οι λέξεις αυτές (π.χ πέος) δεν χρησιμοποιούνται με τη βιολογική τους σημασία. Αυτό που διακυβεύεται εδώ, έχει να κάνει με τη διαμάχη βιολογικού και κοινωνικού και εμπεριέχεται στην κριτική που θεωρεί πως η ψυχανάλυση αξιολογεί προκαταβολικά (π.χ τον ανδρισμό, μέσω ενός σωματικού οργάνου, του πέους) ανάγοντας δογματικά τη βιολογία σε «αλήθεια», όταν η ύπαρξη ή μη ενός οργάνου, δεν αιτιολογεί ούτε την υποδεέστερη κοινωνική θέση των γυναικών ούτε μία ενδεχόμενη έκφραση ζήλειας για το όργανο. Πράγματι, η συγγραφική δεινότητα του Φρόντ, που του επέτρεπε να ελίσσεται εκφραστικά σε τέτοιο βαθμό ώστε συχνά να προλαβαίνει τις ερωτήσεις του κοινού του, δημιουργεί ενίοτε μία σύγχυση στον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούνται οι λέξεις, «άλλοτε με την πιο ακριβολόγο τους έννοια, έτσι που ο όρος φαλλός π.χ να σημαίνει συγκεκριμένα τη σαρκώδη απόφυση που χαρακτηρίζει το αρσενικό φύλο, κι άλλοτε η έννοια των λέξεων απλώνεται απεριόριστα και γίνεται συμβολική».³⁸

Όμως ο Φρόντ δεν ήταν βιολόγος. Έτσι, αν δεχτούμε τις φεμινίστριες που πολύ σωστά επαναπροσδιορίζουν τη θεωρία πως ο φθόνος του πέους, και το σύμπλεγμα του ευνουχισμού δεν οφείλονται στην έλλειψη ενός σάρκινου μέρους, όσο στην συνειδητοποίηση μιας υποδεέστερης γυναικείας κατάστασης, αφού «αυτό το όργανο αποτελεί το σύμβολο των προνομίων που αναγνωρίζονται στα αγόρια»³⁹ τότε θα πρέπει παράλληλα να δεχτούμε πως αυτό που εντοπίζει η ψυχαναλυτική θεωρία, είναι προϊόν του κοινωνικού πλαισίου, έστω κι αν αυτό στα Φροϋδικά κείμενα δεν είναι πάντοτε σαφές⁴⁰. Μία σύζευξη φεμινισμού και ψυχανάλυσης ερμηνεύει τα ζητήματα του ανθρώπινου ψυχικού μορφώματος επανεντάσσοντας τα σε μία γλώσσα εξουσίας.⁴¹

³⁷ R. Bleier, *Science and Gender: A critique of biology and its theories on women*. Madison, University Wisconsin Press, 1984 σ vii

³⁸ Σ. Ντε Μποβουάρ, «Η άποψη των ψυχαναλυτών» στο *Δεύτερο Φύλο*, μετ. Κυριάκος Σιμόπουλος. Γλάρος, Αθήνα, 1979, σ.σ. 52-53

³⁹ Στο ίδιο, σ. 57

⁴⁰ Ας τονίσουμε παρ' όλα αυτά, πως ο Φρόντ κυρίως στα ώριμα έργα του, όπως *Τοτέμ και Ταμπού* (1913) *Ο Πολιτισμός Πηγή Δυστυχίας*, (1930) *Το Μέλλον Μιας Αυταπάτης* (1927), *Μωσής και Μονοθεϊσμός* (1939), θέτει ξεκάθαρα τους όρους του κοινωνικού πλαισίου.

⁴¹ Σ. Φαιρστούν, «Φροϋδισμός, παραστρατημένος φεμινισμός», στο *Η Διαλεκτική του Σεξ*, μετ. Γιώργος Κ. Χατζόπουλος, Ράππα, Αθήνα, 1977, σ.71

Όπως όλες οι θεωρητικές προσεγγίσεις, ένας ψυχαναλυτικός φεμινισμός λειτουργεί ως προς συγκεκριμένα πράγματα και όχι προς άλλα. Καταρχήν δεν είναι ιστορικά, κοινωνικά ή πολιτισμικά συγκεκριμένος τείνοντας πολλές φορές να υπονοήσει πως υπάρχει κάτι κοινό ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, ασχέτως των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους.⁴² Το ψυχαναλυτικό λεξιλόγιο εμπεριέχει τις έννοιες της σεξουαλικότητας και του φύλου, αλλά όχι της τάξης, της φυλής, της εθνότητας. Παρ' όλα αυτά σύμφωνα με την Chodorow θα ήταν λάθος να συγχέαμε την οροθεσία της ψυχαναλυτικής θεωρίας με την απόρριψη της. Η ψυχανάλυση είναι η θεωρία και η μέθοδος που εξετάζει το πώς αναπτύσσονται οι ασυνείδητες φαντασιώσεις, πώς επηρεάζουν την προσωπικότητα και πώς αναπαράγεται το απωθημένο βιωμένο παρελθόν στο παρόν. Ως θεωρία και μέθοδος έχει εφαρμοστεί σε συγκεκριμένα χωροχρονικά περιβάλλοντα χωρίς να επιδεικνύεται ανταγωνισμός μεταξύ ψυχαναλυτικής ερμηνείας και κοινωνικής πραγματικότητας.⁴³ Η ψυχανάλυση χρησιμοποιεί στο θεωρητικό της οπλοστάσιο, κατηγορίες που τις θεωρεί για τα υποκείμενα, κοινές και παγκόσμιες, μη λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες όπως η εθνότητα, και η κοινωνική τάξη, έννοιες στις οποίες η φεμινιστική προσέγγιση έδειξε τόση ευαισθησία.⁴⁴

Στο πρωτοποριακό της βιβλίο *Psychoanalysis and Feminism* (1974), η Juliet Mitchell διακήρυττε ευρέως το μεγάλο λάθος του φεμινιστικού κινήματος να ταυτοποιήσει τον Φρόντ με τον εχθρό. Η απόρριψη της ψυχανάλυσης και η αποτυχία να δούμε την σημασία της για τη μελέτη της έννοιας του φύλου είναι καταστροφική για το φεμινισμό. Αυτό αποτέλεσε το έναυσμα για μία νέα αφετηρία στο αναδυόμενο φεμινιστικό κίνημα. Σύμφωνα με τη Mitchell ο φεμινισμός έπρεπε να συμπληρώσει την κοινωνιολογική και οικονομική του προσήλωση με ένα συγκεκριμένα εστιασμένο ενδιαφέρον για τις σεξουαλικές ιδεολογίες, που θα εξετάζει τους συμβολικούς τρόπους με τους οποίους εσωτερικεύονται από τα άτομα, οι έμφυλοι ρόλοι στην πατριαρχία.⁴⁵

⁴² N., Chodorow *Feminism and Psychoanalytic Theory*, New Haven & London, Yale University Press, 1989. σ. 4

⁴³ Στο ίδιο

⁴⁴ Ας μην ξεχνάμε εδώ παρ' όλα αυτά, πως ακόμα και το δεύτερο φεμινιστικό κίνημα στην αρχή του, (δεκαετία '60) με την ανάγκη εύρεσης κοινής ταυτότητας για λόγους κινηματικούς και όχι μόνο, δεν υπήρξε το ίδιο ευαίσθητο στην ανάδειξη διαφοροποιήσεων των υποκειμένων, και πως ο λόγος περί της ύπαρξης, *γυναικών*, και όχι *γυναίκας*, όπως *φεμινισμών*, και όχι φεμινισμού, ήρθε κατά πολύ αργότερα.

⁴⁵ A. Elliot. "Psychoanalytic Feminism. From Dinnerstein to Irigaray" στο *Psychoanalytic Theory. An Introduction*. Blackwell, Oxford & Cambridge USA, 1994: σ. 114

Αντίθετα λοιπόν, με θεωρητικούς όπως οι Greer, Millet, Friedan, και άλλες, που θεώρησαν πως ο Φρόυντ παρήγαγε μία θεωρία που *επιτάσσει* ρόλους, η Mitchell υποδεικνύει πως η ψυχανάλυση *αναλύει*: Δεν υπαγορεύει την πατριαρχική δομή, αλλά την εξηγεί.⁴⁶ Ο Φρόυντ δεν υποδεικνύει, αλλά παρατηρεί, και εδώ ακριβώς βρίσκεται η ειδοποιός διαφορά. Γιατί μία θεωρία που επιχειρεί να χαρτογραφήσει την «αλήθεια» του ανθρώπινου ψυχισμού, στο συγκεκριμένο χωροχρονικό περιβάλλον μιας αυστηρής πατριαρχίας στο οποίο γεννάται, χρησιμοποιώντας τις έννοιες της σεξουαλικότητας και της απόκτησης του φύλου, μας δίνει το εργαλείο για να εξηγηθεί η σεξουαλική διαφορά ως αποτέλεσμα κοινωνικών διεργασιών, πολιτικής σημασίας, χωρίς να θεωρείται το υποκείμενο παθητικός δέκτης είτε ενός βιολογικού, είτε κοινωνικού ντετερμινισμού και χωρίς να είναι η έννοια της κοινωνικής διαμόρφωσης κενή περιεχομένου. Έτσι, θα υπάρξει μία ομάδα φεμινιστριών, θεωρητικών του φύλου, οι οποίες θα επισημάνουν την έλλειψη απόστασης της κλασσικής ψυχανάλυσης από τα κοινωνικής και πολιτικής σημασίας συμφραζόμενα, των ψυχικών διεργασιών που καταπιάνονται να αναλύσουν. Οι θεωρητικοί αυτές, θα δεχθούν την ψυχανάλυση στο βαθμό που αποτελεί ανάλυση και ανάδειξη του μηχανισμού αναπαραγωγής και παγίωσης των στερεότυπων έμφυλων και σεξουαλικών ταυτοτήτων.

Οι κύριες σχολές ψυχαναλυτικού φεμινισμού είναι οι εξής δύο: Η αγγλο-αμερικάνικη σχολή των σχέσεων-αντικειμένου, και η γαλλική λακανική και μετα-λακανική σχολή. Η πρώτη αναλύει τη σεξουαλικότητα και το φύλο απέναντι σε ένα φόντο διαπροσωπικών σχέσεων, με ιδιαίτερη έμφαση στην πρωταρχική σχέση με τη μητέρα ως καθοριστικής σημασίας για τη διαμόρφωση του ψυχισμού. Η δεύτερη ανήκει στο πεδίο του μεταδομισμού, με έμφαση στον κονστρουκτιβιστικό χαρακτήρα της συμβολικής τάξης, της γλώσσας ως δομής.⁴⁷ Παρά τις μεγάλες διαφορές μεταξύ των δύο προσεγγίσεων, τα ζητήματα που εξετάζονται δείχνουν σημεία συγγένειας και σύγκλησης, όπως η έμφαση στις δυνάμεις που διαμορφώνουν και καταπιέζουν τη σεξουαλικότητα, η σχέση μεταξύ μητρικής και πατρικής εξουσίας στην ανάπτυξη του βρέφους, και κυρίως η επανατοποθέτηση-αναπροσαρμογή των ψυχαναλυτικών όρων σε ένα πεδίο κοινωνιολογικό και πολιτικό. Έτσι, ο ψυχαναλυτικός φεμινισμός της σχολής των σχέσεων αντικειμένου, με αντιπροσώπους τις Klein, Chodorow, ασκεί

⁴⁶ E. Grosz. "Psychoanalysis and Scandal" στο *Jacques Lacan. A Feminist Introduction*. Routledge, London, 1990 : σ. 20

⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 115

κριτική στην αντίληψη της ανθρώπινης υποκειμενικότητας ως υποκειμενικότητας που απορρέει από τον αποχωρισμό της πρώτης ταύτισης με τη μητέρα. Χαρακτηριστικά, η Chodorow, όπως θα δούμε παρακάτω, διαβάζει την απόκτηση έμφυλης ταυτότητας σε άμεση σχέση με την προ-οιδιπόδεια σχέση με τη μητέρα. Στην ανάγνωση της Chodorow το πολιτικής σημασίας γεγονός ότι σχεδόν αποκλειστικά γυναίκες αποτελούν τις πρώτες τροφούς των παιδιών, δημιουργεί μία συγκεκριμένη κοινωνική δομή, η οποία εγγράφεται σε ψυχικό επίπεδο έτσι ώστε να δημιουργεί μία σειρά στερεότυπων δεισμών, που παράγουν τις γνωστές έμφυλες ταυτότητες: του αυτόνομου, ακέραίου άνδρα, και της εξαρτημένης, σχεσιακής γυναίκας. Σε αυτή τη φεμινιστική ανάγνωση της ψυχανάλυσης διαφαίνεται το ότι στα πλαίσια του δυτικού ορθολογισμού η υψηλή αξιολόγηση της ατομικότητας καθώς και η υποτίμηση της συναισθησίας, έχουν καθαρά έμφυλες διαστάσεις.⁴⁸

Υπό ένα διαφορετικό πρίσμα η Αμερικανίδα ψυχαναλύτρια Karen Horney, η δουλειά της οποίας αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της σχολής της πολιτισμικής ψυχανάλυσης (cultural psychoanalysis ή the Freudian Left), θα υπογραμμίσει κι εκείνη τη σημασία του να αποσυνδεθεί η ψυχανάλυση από τους περιορισμούς που της επιβλήθηκαν σαν μια γενετικής ψυχολογίας, ή μιας ψυχολογίας των ενστίκτων και να προσανατολιστεί προς την κοινωνιολογική ανάλυση ως επικρατέστερο στοιχείο. Η Horney θα ασχοληθεί ιδιαίτερα με ζητήματα που αφορούν στο γυναικείο ψυχισμό, και ιδιαιτέρως με τις έννοιες του φθόνου του πέους, ή της παθητικότητας και του μαζοχισμού, υπογραμμίζοντας τη σημασία της κοινωνικοποίησης για τη δημιουργία της έμφυλης ταυτότητας. Ακολούθως ο φθόνος του πέους, δεν παραπέμπει σε κάποια βιολογική πραγματικότητα, αλλά αποτελεί σύμβολο των ανδρικών προνομίων και της εξουσίας.

Όπως θα μας πει ο Jeffrey Weeks, Βρετανός ιστορικός της σεξουαλικότητας, την εποχή που ο Φρόντ ξεκινάει το έργο του, έχει ήδη αναδυθεί ο λόγος μία νέας επιστήμης, της σεξολογίας που στόχο έχει να περιγράψει και να αναλύσει οτιδήποτε αποκλίνει σεξουαλικά από το ετεροκανονικό πρόταγμα. Ο Φρόντ θα χρησιμοποιήσει μεν τα πιο πρόσφατα από τα ευρήματα της νέας αυτής επιστήμης ενώ παράλληλα θα θέσει τις βάσεις για την υπονόμηση των θεμελιωδών παραδοχών της. Μολονότι, υποστηρίζει πως οι βάσεις των νοητικών διεργασιών εισάγονται μέσω κάποιου σύνθετου βιολογικού μηχανισμού, παράλληλα, οι θέσεις

⁴⁸ Α. Αθανασίου, «Εισαγωγή» στο *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Νήσος, Αθήνα, 2006: σ. 67

του για το ασυνείδητο που δομείται πάνω στη σύγκρουση επιθυμίας-νόμου υπονομεύουν τις ουσιακρατικές αντιλήψεις για την αναπόφευκτη έμφυλη διαφορά και τη σεξουαλική ταυτότητα. Η τελευταία για τον Φρόντ, δεν μπορεί να είναι αποτέλεσμα έμφυτων ενστίκτων, καθώς την αντιλαμβάνεται ως «αγώνα με τον οποίο επιτυγχάνεται προσωρινά μία επισφαλής προσαρμογή των αλληλοσυγκρουόμενων ορμών και επιθυμιών στις δομές της γλώσσας και της πραγματικότητας.»⁴⁹ Άλλωστε, σύμφωνα με τον Φρόντ η ομοφυλοφιλία είναι ιδιαιτερότητα σχετική με την επιλογή αντικειμένου, και όχι με κάποιο διεστραμμένο ένστικτο, καθώς επίσης ακόμα και το σεξουαλικό ενδιαφέρον των ανδρών αποκλειστικά για γυναίκες, αποτελεί και αυτό πρόβλημα προς επίλυση και δεν αποτελεί αυτονόητο γεγονός βασισμένο σε μία χημική, έλξη.⁵⁰ Ακριβώς πάνω σε τούτη τη ριζοσπαστική σύλληψη του Φρόντ για την απόκτηση της ταυτότητας, αποφασίζουν οι φεμινίστριες ψυχαναλύτριες να επαναοικειοποιηθούν την ψυχανάλυση ως οδηγό στη διαμόρφωση μίας θεωρίας κατασκευής του φύλου έναντι της ουσιακρατίας.

Αναγνωρίζοντας την ουσία της έμφυλης υποβίβασης και καταπίεσης των γυναικών μέσω των συστημάτων συγγένειας, η Αμερικανίδα ανθρωπολόγος Gayle Rubin χρησιμοποιεί τις έννοιες του δώρου, και του ταμπού της αιμομιξίας, στο διάσημο δοκίμιο του 1975 “The Traffic in Women: Notes in the Political Economy of Sex”, όπου δανειζόμενη από τον Levi Strauss θα πει πως οι γυναίκες ως προϊόντα ανταλλαγής, καθίστανται αντικείμενα σε μία διακίνηση που ενεργοποιείται και κινείται από τους άνδρες υποκείμενα-δότες. Περεταίρω, η υποχρεωτική ετεροφυλοφιλία, προκύπτει ακριβώς από τα δεδομένα συστήματα συγγένειας.

Η Rubin συνεχίζει εξηγώντας το πώς τα παιδιά εγχαράσσονται στις ίδιες συμβάσεις της σεξουαλικότητας και του φύλου μέσω της ψυχαναλυτικής θεωρίας. Η συγγραφέας θεωρεί άχρηστη μία ανάγνωση της ψυχανάλυσης, που θα οδηγούσε σε ένα βιολογικό ντετερμινισμό, και δέχεται την ψυχαναλυτική θεωρία στο βαθμό που αποτελεί το όχημα της ανάλυσης των μηχανισμών της εξουσίας και αναπαραγωγής των κυρίαρχων έμφυλων σεξουαλικών νορμών. Έτσι, κατά τη Rubin η απόκτηση της έμφυλης ταυτότητας πραγματοποιείται μέσω της εσωτερίκευσης των κοινωνικών αξιών και κανόνων που συνδέονται με το φύλο και τη σεξουαλικότητα. Η εσωτερίκευση αυτή επιτυγχάνεται μέσω των ταυτίσεων που ο Φρόντ περιγράφει στα

⁴⁹ J.Weeks. «Ζητήματα Ταυτότητας» στο *Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και Πολιτικές της Ανθρωπολογίας*. Γιαννακόπουλος, Κ., (επ), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006: σ. 149

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 150.

στάδια ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης (ειδικότερα στο φαλλικό), τα οποία όμως θα πρέπει να διαβάζονται αποσυνδεδεμένα από κάθε βιολογική σημασιολογία. Η διαδικασία των ταυτίσεων με κάποιους έμφυλους ρόλους και η απόρριψη κάποιων άλλων, εξασφαλίζεται από τα δεδομένα συστήματα συγγένειας, και είναι τα τελευταία που απαιτούν τον έμφυλο διαχωρισμό. Υπό αυτό το πρίσμα, το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα είναι το σημείο εκείνο της ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης που ξεχωρίζει τα φύλα. Το Οιδιπόδειο δράμα είναι η φάση κατά την οποία το υποκείμενο αφομοιώνει τα ταμπού και τους κανόνες. Η υποχρεωτική ετεροφυλοφιλία επιτάσσεται από τα συστήματα συγγένειας και παράγεται ως επιθυμία που γεννιέται κατά την φάση του Οιδιπόδειου.⁵¹

Με τους τρόπους αυτούς, η *φεμινιστική ψυχολογία* περνά με τη σειρά της – όπως συμβαίνει με άλλες επιστήμες – από τη μελέτη του βιολογικού–σεξουαλικού προσδιορισμού των φύλων και των ψυχολογικών διαφορών τους, στη μελέτη του “κοινωνικού” φύλου (gender), ανδρών και γυναικών και των μεταξύ τους ιεραρχικών σχέσεων. Το “κοινωνικό” φύλο θεωρείται *κατασκευή*, η οποία συγκροτείται καθώς οι κοινωνικές και πολιτισμικές επιταγές που ορίζουν τους ρόλους ανδρών και γυναικών εγγράφονται στον ψυχισμό. Η έννοια της *ταυτότητας φύλου* (gender identity) βρίσκεται στο επίκεντρο των ερευνών, ιδιαίτερα στις σύγχρονες μεταμοντέρνες αμφισβητήσεις της *μίας και ενιαίας* οντολογικής διάστασης της ταυτότητας αλλά και της ίδιας της έννοιας *κοινωνικό φύλο*. Χαρακτηριστικό το διάσημο βιβλίο με τον εύστοχο τίτλο *Gender Trouble*, της Judith Butler αποδομεί ως και τις “βιολογικές” κατηγορίες *άνδρας/γυναίκα*, κατηγορίες “αντιθετικές”, ρευστές μέσα στο χρόνο, όπως έχει καταδείξει η έρευνα: οι κατηγορίες όπως και τα κατηγορούμενα αποτελούν κοινωνικές και πολιτισμικές κατασκευές.⁵²

Εμπνεόμενες κυρίως από το έργο του Λακάν, οι σύγχρονες φεμινιστικές αναγνώσεις της ψυχανάλυσης, φέρνουν στο φως την πολιτισμική σημασία της προοιδιπόδειας περιόδου της σχέσης με τη μητέρα, για την ανάπτυξη του παιδιού, διαψεύδοντας τη θεωρία της σκοτεινής, παθογόνου, συμβιωτικής σχέσης με τη μητέρα, όπου ο πατέρας ως τρίτος όρος απουσιάζει εντελώς. Στη φροϋδική θεωρία, εκείνος εμφανίζεται αργότερα, την περίοδο του οιδιπόδειου, ως αυστηρή μορφή που εκπροσωπεί το Νόμο, εντάσσοντας το στη συμβολική τάξη. Οι νεότερες έρευνες

⁵¹ G. Rubin. “The Traffic in Women. Notes in the Political Economy of Sex” στο Reiter. R., *Towards an Anthropology of Women*. Monthly Review Press, New York, 1975

⁵² X. Ιγγλέση. «Ψυχολογία και Φύλο. Η Παρουσίαση μιας Απουσίας» στο *Το Φύλο Τόπος Συνάντησης των Επιστημών*, Β. Καντσά, Β. Μουτάφη, Α. Παπαταξιάρχης (επ), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2007

αναδεικνύουν, αντίθετα, την πρώιμη, και ευμενή παρουσία του πατέρα στη ψυχική ζωή του βρέφους (διαμεσολαβημένη από τη μητέρα) καθώς και την καθοριστική προσφορά της προ-οιδιπόδειας σχέσης με τη μητέρα, στη συμβολική τάξη. Το έργο της Luce Irigaray, ή της Julia Kristeva για παράδειγμα, αν και ξεκινάει από διαφορετικές θεωρητικές και ιδεολογικές αφετηρίες, καταδεικνύει ότι στην πατριαρχική κοινωνία το πέρασμα στη συμβολική τάξη γίνεται με την απόθεση και τον υποβιβασμό της σχέσης με τη μητέρα. Αναβαθμίζοντας, στο έργο τους, την πρώιμη περίοδο ως τόπο πολιτισμικών σημασιών, προτείνουν μια άλλη αντίληψη της γυναίκας και της θηλυκότητας, η οποία δεν στηρίζεται στην *έλλειψη* (του πέους/φαλλού).

Ας γυρίσουμε όμως στο Φρόντ, για να δούμε στο κομμάτι που ακολουθεί πώς εξηγεί την διαδικασία απόκτησης θηλυκής ταυτότητας, προτού δούμε λεπτομερέστερα τις φεμινιστικές αναδιαρθρώσεις αυτής της θεωρίας.

III. Η μετάβαση στη θηλυκότητα κατά τον Φρόντ

Στην παράδοση για τη Θηλυκότητα ο Φρόντ θα δηλώσει: «Σ' όλες τις εποχές οι άνθρωποι βασάνισαν στη σκέψη τους το πρόβλημα της θηλυκότητας». ⁵³ Όπως θα δούμε παρακάτω συζητώντας την Φροϋδική άποψη για την επίτευξη της θηλυκότητας, βασικής σημασίας στην οργάνωση της έμφυλης προσωπικότητας αποτελεί η συνειδητοποίηση της διαφοράς των σεξουαλικών οργάνων και η έννοια του ευνουχισμού που αφορά και στα δύο φύλα, αλλά με διαφορετικές διαδικασίες και επιπτώσεις. Η παρουσία ή η έλλειψη του φαλλού, είναι αυτό που καθορίζει τις ψυχικές διεργασίες του ανδρισμού και της θηλυκότητας, υπό την απειλή ενός επερχόμενου ευνουχισμού, (όσον αφορά στα αγόρια) ή την απογοήτευση ενός ευνουχισμού που έχει τελεσθεί ήδη (όσον αφορά στα κορίτσια). ⁵⁴

Κατά τον Φρόντ, τα δύο φύλα έχουν σωματικές διαφορές που εξυπηρετούν αποκλειστικά γενετήσιες λειτουργίες αν και τα διαφορετικά αυτά σώματα «πιθανό να ήταν στην αρχή όμοια, παίρνοντας στην πορεία διαφορετική μορφή» ⁵⁵. Το «φύλο» ⁵⁶

⁵³ Σ. Φρόντ. «Η θηλυκότητα» στο *Νέα Σειρά των Παραδόσεων για την Ψυχανάλυση*, μετ. Κλαίρη Τρικεριώτη, Αθήνα, Επίκουρος, 1977, σ. 111

⁵⁴ A. Elliot. "Psychoanalytic Feminism" στο *Psychoanalytic Theory. An Introduction*. Blackwell, Oxford, 1994, σ. 115

⁵⁵ Όπως παραπάνω.

κατά τον Φρόντ επηρεάζει και τα υπόλοιπα όργανα του οργανισμού προκαλώντας τα λεγόμενα «δευτερογενή γενετήσια χαρακτηριστικά»,⁵⁷ αν και η επιρροή αυτή είναι μεταβλητή και ποικίλει. Παρ' όλα αυτά ο οργανισμός εμπεριέχει χαρακτηριστικά και των δύο φύλων, αρσενικού και θηλυκού, μόλο που τα μεν υπερισχύουν των δε ή το αντίστροφο, πράγμα που δηλώνει κατά κάποιο τρόπο έναν «αμφισεξουαλικό» χαρακτήρα της ανθρώπινης ύπαρξης. Ωστόσο, αυτό που καθορίζει το φύλο «είναι ένα άγνωστο στοιχείο, αδύνατο να συλλάβει η ανατομία»⁵⁸.

Ενώ για τον Φρόντ, ούτε η επιστήμη της ανατομίας, αλλά ούτε και της ψυχολογίας μπορεί να εξηγήσει επαρκώς τι είναι αυτό που προσδιορίζει το φύλο, η ψυχανάλυση, χωρίς να ισχυρίζεται πως μπορεί να εξηγήσει πώς πραγματοποιείται η διαφοροποίηση των ζωντανών οργανισμών σε δύο φύλα, εξετάζει τη διαδικασία εκείνη που μεταμορφώνει το παιδί με την αμφισεξουαλική συμπεριφορά σε άνδρα ή γυναίκα, όπου με τους όρους ανδρισμός και θηλυκότητα, εννοούνται οι ψυχικές ποιότητες και σεξουαλικές προτιμήσεις ερωτικού αντικειμένου.⁵⁹

Οι αποφασιστικές μεταβολές στη σεξουαλική διαμόρφωση της γυναίκας έχουν συντελεστεί πριν την εφηβεία. Βασικό για το παρόν κείμενο, είναι το ότι για τον Φρόντ η διαδικασία διαμόρφωσης του κοριτσιού σε γυναίκα είναι πιο δύσκολη και πολύπλοκη από ότι η αντίστοιχη διαδικασία σεξουαλικής διαμόρφωσης του αγοριού. Αυτό γιατί περιλαμβάνει δύο επιπλέον «καθήκοντα που αντίστοιχά τους δεν υπάρχουν στο αγόρι»⁶⁰. Πριν όμως περάσουμε στις διαφορές αυτές, ας δούμε τι γίνεται κατά τη διάρκεια της προ-οιδιπόδειας φάσης όπου αγόρι και κορίτσι συμπεριφέροντε με τον ίδιο τρόπο, ή καλύτερα, το κορίτσι συμπεριφέρεται σαν «μικρός άντρας»⁶¹

Τα δύο φύλα περνούν με τον ίδιο τρόπο την πρώιμη φάση ανάπτυξης της Libido πράγμα που για τον Φρόντ σημαίνει τα παρακάτω: Όπως το αγόρι αποκομίζει ηδονή ερεθιζόμενο με το πέος του και την ενασχόληση με αυτό, έτσι και το κορίτσι αυνανίζεται με την κλειτορίδα του, η οποία για τον Φρόντ είναι ένα μικρό «αντίστοιχο του φαλλού»⁶², ενώ χαρακτηριστική είναι η απουσία επίγνωσης της

⁵⁶ Καταλαβαίνουμε πως εδώ με τη λέξη «φύλο» στην ελληνική μετάφραση του Φρόντ εννοούνται τα γεννητικά όργανα.

⁵⁷ Όπως παραπάνω.

⁵⁸ Σ. Φρόντ. «Η θηλυκότητα» στο *Νέα Σειρά των Παραδόσεων για την Ψυχανάλυση*, μετ. Κλαίρη Τρικεριώτη, Αθήνα, Επίκουρος, 1977, σ. 112

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 114

⁶⁰ Στο ίδιο, σ.115

⁶¹ Στο ίδιο, σ.116

⁶² Στο ίδιο.

ύπαρξης του κόλλου και από τα δύο φύλα. Αντίστοιχα, οι ψυχικές ποιότητες που παρατηρούνται σε αυτή τη φάση στο κορίτσι δεν είναι όπως θα περίμενε κανείς περισσότερο παθητικές, αλλά το ίδιο ενεργητικές και επιθετικές όσο και του αγοριού. Έτσι λοιπόν, στην σαδιστική- πρωκτοερωτική φάση οι «επιθετικές παρορμήσεις των μικρών κοριτσιών δεν υστερούν καθόλου σε αφθονία και ένταση»⁶³

Πολύ σημαντικό σε αυτό το σημείο είναι να αναφερθούμε στην λειτουργία των αντικειμένων.⁶⁴ Οι πρώτες τοποθετήσεις ψυχικής ενέργειας σε αντικείμενα στηρίζονται στην ικανοποίηση των μεγάλων και απλών βιοτικών αναγκών, όπως για παράδειγμα η ικανοποίηση του αισθήματος της πείνας. Οι συνθήκες φροντίδας είναι και για τα δύο φύλα ίδιες, και πραγματοποιούνται από τη γυναικεία φιγούρα⁶⁵, μητέρα, τροφό ή παραμιάνα που συγχωνεύονται στη μία μητρική φιγούρα που φροντίζει για την ικανοποίηση των πρώτων αναγκών του παιδιού, προσφέροντας παράλληλα την πρώτη πηγή σεξουαλικής ηδονής. Όπως για το αγόρι, έτσι και για το κορίτσι η μητέρα αποτελεί το πρώτο ερωτικό αντικείμενο αφού εκπληρώνει το ρόλο της *τροφού*, ή αλλιώς του βασικού φορέα φροντίδας. Κι ενώ για το αγόρι αυτή η πρωταρχική σχέση παραμένει ζωντανή κατά βάθος σε όλη του τη ζωή, το κορίτσι θα αναγκαστεί να μεταβάλει το αντικείμενο του από τη μητέρα στον πατέρα με την έλευση του Οιδιπόδειου συμπλέγματος.⁶⁶ Μέχρις ότου να συμβεί αυτή η μετάβαση, το κορίτσι ζει μία καθοριστικής σημασίας για τη μετέπειτα ζωή του περίοδο, ενός βαθιά εδραιωμένου δεσμού με τη μητέρα, περίοδο κατά την οποία ο πατέρας δεν είναι παρά ένας «απλός ανταγωνιστής».⁶⁷ Ο Φρόντ δεν έδωσε τη σημασία που άρμοζε σε αυτόν τον προοιδιπόδειο δεσμό με τη μητέρα από την αρχή, αργότερα όμως θα δηλώσει πως σε αυτή τη σχέση υπάρχουν ήδη όλα τα στοιχεία που μεταβιβάζονται στον μετέπειτα έρωτα για τον πατέρα και πως είναι μία φάση χωρίς να ριχτεί φως στην οποία, «δεν μπορούμε να κατανοήσουμε τη γυναίκα».⁶⁸

⁶³ Σ. Φρόντ. «Η θηλυκότητα» στο *Νέα Σειρά των Παραδόσεων για την Ψυχανάλυση*, μετ. Κλαίρη Τρικεριώτη, Αθήνα, Επίκουρος, 1977, σ. 116

⁶⁴ Η έννοια αντικείμενο στην ψυχανάλυση υποδηλώνει οτιδήποτε αποτελεί για το υποκείμενο αντικείμενο έλξης και αγάπης, που είναι κυρίως άλλα άτομα, απόψεις-πλευρές άλλων ατόμων, ή συμβολισμοί άλλων ατόμων. N. Chodorow. *The Reproduction of Mothering. Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. University of California Press: California, 1978., σ. 42

⁶⁵ Παρακάτω θα αναφερθούμε στο σημαντικό έργο της Nancy Chodorow *The Reproduction of Mothering* (1978), που αναλύει τη σημασία που έχει σε μία ψυχαναλυτική ανάλυση της κατασκευής του φύλου, το γεγονός πως οι γυναίκες αποτελούν τους πρωταρχικούς φορείς φροντίδας των απογόνων.

⁶⁶ Σ. Φρόντ. «Η θηλυκότητα» στο *Νέα Σειρά των Παραδόσεων για την Ψυχανάλυση*, μετ. Κλαίρη Τρικεριώτη, Αθήνα, Επίκουρος, 1977, σ.116

⁶⁷ Στο ίδιο, σ.117

⁶⁸ Στο ίδιο.

Αυτός ο ισχυρός πρωταρχικός δεσμός με τη μητέρα προορίζεται κατά τον Φρόντ να παραχωρήσει κάποτε τη θέση του στον πατέρα.⁶⁹ Εδώ δεν πρόκειται για μία απλή αλλαγή αντικειμένου, αλλά η μετάβαση γίνεται μέσω συναισθημάτων εχθρότητας και μίσους που δημιουργεί το κορίτσι για τη μητέρα του. Ας σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι το παιδί έχει ούτως ή άλλως μία αμφιθυμική⁷⁰ σχέση με τα αντικείμενα, πράγμα που σημαίνει πως τα αντιφατικά συναισθήματα προς τη μητέρα συνυπάρχουν ήδη στον ψυχισμό της μικρής κόρης, από την προοιτιπώδεια φάση της έντονης αγάπης. Η ύπαρξη αυτών των συναισθημάτων μπορεί να εξηγείται με διάφορους τρόπους κατά τον Φρόντ: λόγω της εναλλαγής προσφοράς και στέρησης του θηλασμού, λόγω μιας πιθανής ζηλοφθονίας προς την αγάπη που δεν δίνεται αποκλειστικά αλλά μοιράζεται στα αδέρφια (κυρίως εκείνα που έρχονται εκ των υστέρων και μοιάζουν ιδιαίτερα ανταγωνιστικά), ή ακόμα και λόγω της καταστολής που η μητέρα επιβάλλει στις πρώιμες ενασχολήσεις-αυνανιστικές προσπάθειες με την κλειτορίδα, που όμως, στην ουσία η ίδια έχει προκαλέσει, και που δεν αποτελούν παρά μία ανδρική-επιθετική συμπεριφορά προσφοράς του φαλλού⁷¹ προς το ερωτικό αντικείμενο- μητέρα. Μάλιστα, όσο μεγαλύτερη είναι η αγάπη του παιδιού προς το αντικείμενό του τόσο μεγαλύτερες είναι και οι απογοητεύσεις και αποστερήσεις που βιώνει.⁷²

Πάρ' όλα αυτά οι παραγκωνισμοί και οι ερωτικές απογοητεύσεις σε καμία περίπτωση δεν δικαιολογούν πλήρως τη μεταστροφή αντικειμένου που υφίσταται το κορίτσι. Άλλωστε τα παραπάνω βιώνονται εξ ίσου και από το αγόρι που δεν πραγματοποιεί αλλαγή του αντικειμένου. Εντούτοις, ο Φρόντ παρατηρεί ένα μοναδικό για τα κορίτσια χαρακτηριστικό που είναι καταλυτικό ως προς την διάλυση της ερωτικής σχέσης με τη μητέρα. Το σύμπλεγμα του ευνουχισμού, ή αλλιώς η

⁶⁹ Στο ίδιο, σ.119

⁷⁰ Αμφιθυμία όρος που ο Φρόντ δανείζεται από τον Bleuler και δηλώνει την ύπαρξη αντιθετικών συναισθημάτων ή επιθυμιών ταυτόχρονα. Στο συναισθηματικό επίπεδο σημαίνει πως το υποκείμενο μπορεί να αγαπάει και να μισεί το ίδιο άτομο ταυτόχρονα. Προς το τέλος του έργου του ο Φρόντ θα δώσει στην έννοια της αμφιθυμίας μια ιδιαίτερος αυξημένη βαρύτητα, όπου παραδείγματος χάριν θεωρείται η Οιδιπόδεια σύγκρουση που μας αφορά εδώ ως κατεξοχήν αμφιθυμική σύγκρουση, όπου συνυπάρχουν τα συναισθήματα της αγάπης και του εξ ίσου δικαιολογημένου μίσους και κατευθύνονται προς το ίδιο άτομο. Σε αυτό το πλαίσιο ο σχηματισμός των συμπτωμάτων γίνεται αντιληπτός ως προσπάθεια επίλυσης αυτής της σύγκρουσης. Ζαν Λαπλανς, Ζ.-Μπ. Πονταλς ; μετάφραση Β. Καψαμπέλης ...[κ.α.] *Λεξιλόγιο της ψυχανάλυσης* Αθήνα: Κέδρος, 1986, σ.σ. 21-2

⁷¹ Όπως είδαμε και παραπάνω η κλειτορίδα σε αυτή τη φάση, πριν την ανακάλυψη του κόλπου, λειτουργεί ως άλλος φαλλός.

⁷² Παρακάτω θα μιλήσουμε περισσότερο για την έννοια της αμφιθυμίας, και τη σημασία των αμφιθυμικών ερωτικών σχέσεων που δημιουργούνται στο κορίτσι τόσο πριν την έλευση της οιδιπόδειας φάσης με τις απογοητεύσεις από τη μητέρα, όσο και μετά, που ενώ αφενός αναγκάζεται να μεταφέρει τον έρωτά της, αφετέρου ο πατέρας συνεχίζει να την απογοητεύει.

συνειδητοποίηση της ανατομικής διαφοράς μεταξύ των φύλων και η ανακάλυψη της έλλειψης του φαλλού από το κορίτσι, βιώνεται τραυματικά. Για την απώλεια αυτή το κορίτσι θεωρεί υπεύθυνη τη μητέρα, πράγμα που δημιουργεί τη μέγιστη εχθρότητα απέναντί της.⁷³

Το σύμπλεγμα του ευνουχισμού υφίσταται και για τα δύο φύλα χωρίς όμως να έχει το ίδιο περιεχόμενο. Στο αγόρι υπάρχει ο φόβος του πιθανού επερχόμενου ευνουχισμού που υφίσταται ως απειλή από τον πατέρα για τις διάφορες σεξουαλικές δραστηριότητές του, κυρίως εκείνες που στρέφονται προς τη μητέρα, ενώ το κορίτσι μπροστά σε ένα ήδη τελεσμένο ευνουχισμό, κουβαλάει το σύμπλεγμα προσπαθώντας με διάφορους τρόπους εφ' όρου ζωής πια, να αρνηθεί ή να αναπληρώσει την απώλεια.⁷⁴ Με την ανακάλυψη της «απώλειας» του φαλλού το κορίτσι θεωρεί τον εαυτό του αδικημένο, κατηγορεί τη μητέρα του για αυτό και στρέφεται στον πατέρα σε αναζήτηση του χαμένου φαλλού.⁷⁵ Εύκολα καταλαβαίνουμε, γιατί το σύμπλεγμα του ευνουχισμού υπήρξε πηγή βασικών διαφωνιών των φεμινιστριών ψυχαναλυτών με την πρωτότυπη Φροϋδική θεωρία. Παρακάτω θα παρατεθούν εκτενέστερα οι διάφορες αυτές απόψεις, αλλά ας σημειωθεί στο σημείο αυτό πως κεντρικό ζήτημα αποτελεί η διαφορά μεταξύ της ψυχαναλυτικής άποψης περί παγκόσμιου, αναπόφευκτου, βιολογικού πεπρωμένου και πολιτισμικής κατασκευής. Αντί δηλαδή, να μιλάμε για το αναπόφευκτο του συμπλέγματος του ευνουχισμού στις γυναίκες λόγω της «αντικειμενικής» υπεροχής του φαλλού μπορούμε να πούμε πως το κορίτσι αντιλαμβάνεται την συμβολική εξουσία που κρύβεται στην κατοχή αυτού του οργάνου και συνάδει με μία κοινωνική θέση και τα προνόμια που την ακολουθούν σε μία πατριαρχικά δομημένη ιεραρχία. Αυτές οι πληροφορίες, πολύ νωρίς ακόμα έχουν γίνει αντιληπτές από το κορίτσι μέσω διαφόρων διαδικασιών που η ψυχανάλυση μας βοηθάει να κατανοήσουμε, όπως η ταύτιση, ενώ παράλληλα έχει αντιληφθεί την υποδεέστερη κοινωνική θέση που ενέχει η έλλειψη του πολυπόθητου οργάνου, πρωτίστως από εικόνες της μητέρας. Όταν λοιπόν ο Φρόντ δηλώνει πως το κορίτσι «όπως ακριβώς το αγόρι, και ίσως αργότερα ο άνδρας θα υποτιμήσει τη γυναίκα»⁷⁶

⁷³ Σ. Φρόντ. «Η θηλυκότητα» στο *Νέα Σειρά των Παραδόσεων για την Ψυχανάλυση*, μετ. Κλαίρη Τρικεριώτη, Αθήνα, Επίκουρος, 1977, σ.122

⁷⁴ Ζαν Λαπλανς, Ζ.-Μπ. Ποντάλις ; μετ. Β. Καψαμπέλης ...[κ.α.] *Λεξιλόγιο της ψυχανάλυσης* Αθήνα, Κέδρος, 1986, σ.440

⁷⁵ A. Elliot. “Psychoanalytic Feminism” στο *Psychoanalytic Theory. An Introduction*. Blackwell, Oxford, 1994, σ. 116

⁷⁶ Σ. Φρόντ. «Η θηλυκότητα» στο *Νέα Σειρά των Παραδόσεων για την Ψυχανάλυση*, μετ. Κλαίρη Τρικεριώτη, Αθήνα, Επίκουρος, 1977, σ. 124

εμείς θα πρέπει ίσως να διαβάσουμε πως τα στοιχεία της κοινωνικής δομής, ιδίως όπως αυτά διαβιβάζονται μέσω της οργάνωσης των οικογενειακών σχέσεων, εσωτερικεύονται από το παιδί⁷⁷, που τα μεταμορφώνει αργότερα σε χαρακτηριστικά της ψυχικής δομής του.⁷⁸

IV. Το σύμπλεγμα του ευνουχισμού

Οι γυναίκες υποφέρουν προσωρινά ή μόνιμα, στην παιδική ή και ενήλικη ζωή, από τη διαπίστωση της θηλυκής τους ταυτότητας⁷⁹. Κατά την κλασσική ψυχαναλυτική θεωρία οι γυναίκες απωθούν σε κάποιο βαθμό την επιθυμία τους να είναι άνδρες που στην ουσία βασίζεται στην παιδική επιθυμία να κατέχουν κι εκείνες ένα πέος, όπως ο πατέρας και/ή ο αδερφός. Αρχικά, τα παιδιά και των δύο φύλων έχουν μία ναρκισσιστική αντίληψη του σώματός τους και έχουν ιδιαίτερη εκτίμηση για οτιδήποτε αυτό περιέχει, με αυξημένο το αίσθημα της κατοχής, και της επιθυμίας απόκτησης εκείνου που έχουν οι άλλοι (γονείς). Όταν το κορίτσι θα παρατηρήσει πως δεν κατέχει αυτό που έχουν τα αγόρια, καθώς θα του είναι αρχικά αδύνατο να αισθανθεί είτε ελλειπτικά είτε μειονεκτικά, θα σχηματίσει την εξής υπόθεση : «Κάποτε είχα πέος και μου το πήραν»⁸⁰. Και ακόμα: «Αυτό που μου πήραν θα μου ξαναδοθεί»⁸¹. Αργότερα, καθώς η απογοήτευση θα εγκαθιδρυθεί με τη σταδιακή διαπίστωση πως αυτό που χάθηκε δεν θα ξαναποκτηθεί, το κορίτσι μπορεί να στρέψει συναισθήματα αρνητικά ή ακόμα και εκδικητικά προς τον πατέρα, καθώς είναι εκείνος πάνω στον οποίο εναπόκειται η προσδοκία να ξαναδώσει το πέος στο κορίτσι.⁸² Καθώς η αρχή της ηδονής παύει να κυριαρχεί, το κορίτσι έχει να επιτελέσει ένα είδος προσαρμογής που τα αγόρια δεν έχουν. Θα πρέπει να βρει τρόπους για να συμφιλιωθεί με αυτή την έλλειψη, να ανακαλύψει τον κόλπο και να επανεδραιώσει σε

⁷⁷ Στα πλαίσια αυτά θα πρέπει ίσως να μας προβληματίσει ακόμα και το ζήτημα του χώρου και χρόνου για τον οποίο μιλάμε, ή ίσως ακόμα και της κοινωνικής τάξης. Για παράδειγμα η γυναικεία θέση στην αστική Βιέννη του 1900 διαφέρει από τη Βιέννη του 2000 επομένως και η εσωτερικεύση των κοινωνικών αξιών γύρω από τη θηλυκότητα από ένα κορίτσι, μπορεί εξ ίσου να οδηγήσει σε διαφορετικές ψυχικές ποιότητες

⁷⁸ N. Chodorow. *The Reproduction of Mothering. Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. University of California Press, California, 1978, σ. 50.

⁷⁹ K. Abraham, "Manifestations of the Female Castration Complex" *Selected Papers of Karl Abraham* 1927, σ. 338

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 340

⁸¹ Στο ίδιο

⁸² Στο ίδιο

αυτόν μία ναρκισσιστική αξία: θα πρέπει ο κόλπος να γίνει «ένα ολόκληρο Εγώ σε μινιατούρα».

Είδαμε ότι οι έμφυλες ψυχολογικές ταυτότητες, δομούνται κατά τον Φρόντ πάνω στη διαφορά, ή αλλιώς στην κατοχή ή μη του πέους. Μάλιστα, στις *Τρεις Θεωρίες της Σεξουαλικότητας*, ο Φρόντ υποθέτει πως η ύπαρξη ενός και μόνο σεξουαλικού μηχανισμού – του ανδρικού, είναι αυτή που ευθύνεται για την οργάνωση της σεξουαλικότητας στην παιδική ηλικία και των δύο φύλων. Έτσι λοιπόν, η λίμπιντο είναι πάντοτε αρσενική, είτε εκφράζεται σε άνδρες είτε σε γυναίκες, και ασχέτως του φύλου του ερωτικού αντικειμένου στο οποίο αποσκοπεί. Σε τελική ανάλυση, το κορίτσι αγαπάει και αυτό τη μητέρα του, «σαν μικρός άνδρας». ⁸³ Ακόμα, είναι γνωστό πως ο Φρόντ καταδίκασε το δήθεν «σύμπλεγμα της Ηλέκτρας» του Γιουνγκ, για το γυναικείο οιδιπόδειο, γιατί συμμετρία ανάμεσα στα δύο φύλλα δεν υπάρχει. Και για τα δύο φύλλα ένα μόνο γεννητικό όργανο παίζει ρόλο το ανδρικό, δεν υπάρχει λοιπόν πρωταρχική δομή της γεννητικής φάσης αλλά μόνο του φαλλού. ⁸⁴

Αναδιατυπώνοντας τη Φροϋδική θεωρία, ο Λακάν θα αποσυνδέσει την έννοια του φαλλού από κάθε ταύτιση με το βιολογικό ανδρικό γεννητικό όργανο. Πέρα από όργανο, ο Λακανικός φαλλός, αποτελεί σημαίνον – μία ιδέα που φέρει τη συμβολική αναφορά της εξουσίας που κατέχει ο πατέρας – και κατ' επέκταση του προνομιού status του αγοριού έναντι του κοριτσιού. Στη Λακανική ψυχανάλυση το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα παύει να θεωρείται βιολογικό πεπρωμένο, αλλά συμβολική διάσταση του υποκειμένου που έχει μόλις εισαχθεί στην τάξη του Νόμου, του Λόγου, και της Υποκειμενικότητας. Το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα σηματοδοτεί την ένταξη στη Συμβολική τάξη, το πέρασμα από το Φαντασιακό και το χώρο της μητέρας, στο Συμβολικό, το χώρο του πατέρα, που επιτρέπει στο άτομο την κατάκτηση της γλώσσας και της υποκειμενικότητας. ⁸⁵

Η σχέση που έχει κάθε φύλο με το φαλλό, χαρτογραφεί την τοποθέτησή τους σε σχέση με την ανδρική ή θηλυκή υποκειμενικότητά τους στην πατριαρχική συμβολική τάξη. Με την παρουσία του, ή την απουσία του, το πέος σηματοδοτεί την έμφυλη ταυτότητα, αν και αυτό για το Λακάν είναι πλασματικό. Το πέος λανθασμένα

⁸³ Σ. Φρόντ, «Η θηλυκότητα» στο *Νέα Σειρά των Παραδόσεων για την Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, 1977.

⁸⁴ Μ. Κρανάκη, «Η ψυχανάλυση κι η Ελληνίδα» στο *Ψυχανάλυση και Ελλάδα. Στοιχεία, Θέσεις, Ερωτήματα*, επ. Θανάσης Τζαβάρας, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1984, σ. 150

⁸⁵ D. Fuss, *Essentially Speaking*, Routledge, New York, σ. 7

ταυτίζεται με το φαλλό. Όταν η νεύρωση αποδίδεται στην έλλειψη, η έλλειψη αυτή δεν έχει να κάνει με κάτι πραγματικό, αλλά ψευδαισθητικό και αποτελεί αντικείμενο επιθυμίας τόσο για το κορίτσι, όσο και για το αγόρι.⁸⁶

Για να βρεθούν οι άνδρες στη θέση της κατοχής του φαλλού, πρέπει οι γυναίκες να βρεθούν στη θέση της μη κατοχής του. Αν το πέος λαμβάνει τη θέση του φαλλού, είναι γιατί η θηλυκότητα ορίζεται ως ευνουχισμός. Το επιχείρημα αν ακολουθηθεί στο λογικό τερματισμό του, θα μας οδηγήσει στο συμπέρασμα πως αν στις γυναίκες δεν λείπει κάτι, τότε ούτε οι άνδρες κατέχουν κάτι άλλο.⁸⁷ Υπό αυτό το πρίσμα η ψυχανάλυση βοηθάει να διαγνώσουμε αυτό που αποτελεί σύμπτωμα όχι των ευνουχισμένων γυναικών, αλλά της πατριαρχίας που ορίζει τις γυναίκες με δεδομένα έλλειψης, έτσι ώστε να συνεχίσει να υπάρχει ως τέτοια.

Ας επανέλθουμε όμως στο ζήτημα της απογοήτευσης. Ως υποκατάστατο του πέους, διατείνεται η ψυχανάλυση, η γυναίκα επιθυμεί ένα παιδί από τον πατέρα, και αργότερα, στην ενήλικη ζωή από τον άνδρα εκείνο (εραστή) που αντικαθιστά τον πατέρα. Ο Abraham θα γράψει πάνω σε αυτό πως τα νευρωτικά ψυχολογικά φαινόμενα που μπορούν να αποδοθούν στον σύμπλεγμα του ευνουχισμού των γυναικών, είναι αμέτρητα και ποικιλόμορφα.⁸⁸ Το κορίτσι βλέπει το όργανό του ως την πληγή που του απέμεινε μετά τον ευνουχισμό.⁸⁹ Απογοητευμένο καθώς θα παραμείνει το κορίτσι στο οποίο δεν θα ξαναδοθεί το πέος, δύναται να καλλιεργήσει εχθρικά και εκδικητικά συναισθήματα για το ανδρικό φύλο που μπορεί να το ακολουθήσουν για μια ζωή.⁹⁰ Ο ψυχαναλυτής προχωράει ερμηνεύοντας κάποια νευρωτικά φαινόμενα γυναικείας ψυχρότητας όπως τους μυικούς σπασμούς που καθιστούν την διείσδυση δύσκολη, επώδυνη ή και αδύνατη, (vaginismus) ως επιθυμία της γυναίκας να κρατήσει μέσα της το πέος που πιστεύει πως της ανήκει, ευνουχίζοντας εκδικητικά τον άνδρα.⁹¹

⁸⁶ E. Grosz, "Sexual Relations" in *Jacques Lacan. A Feminist Introduction*. Routledge, New York, 1990, σ. 116.

⁸⁷ E. Grosz, "Psychoanalysis and the Imaginary Body" in *Feminisms*, S. Kemp, J. Squires, (eds) Oxford University Press, Oxford, 1997, σ. 307

⁸⁸ Karl Abraham, "Manifestations of the Female Castration Complex" *Selected Papers of Karl Abraham* 1927 σ. 338

⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 340

⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 342

⁹¹ Ακόμα, αναφερόμενος στο περίφημο κείμενο του Φρόντ «Το ταμπού της Παρθενίας», εξηγεί το έθιμο κάποιων λαών να πραγματοποιούν τη διακόρευση των γυναικών όχι από το μέλλοντα «σύζυγο», αλλά από τον Ιερέα, με χαρακτήρα τελετουργικό. Ανάγοντας την πράξη σε μία επίσημη, συλλογική διαδικασία, αποφεύγουν έτσι το επικείμενο μίσος της γυναίκας που διακορεύεται, να στραφεί ατομικά στον εκάστοτε «σύζυγο». Στο ίδιο, σ. 345.

Και ενώ ο Abraham θα απαντήσει στις ενστάσεις που κυρίως προέρχονται από γυναίκες ψυχαναλύτριες, πως το να αποδοθούν τα παραπάνω ψυχικά φαινόμενα σε κοινωνικούς παράγοντες, δεν είναι παρά μία εκλογίκευση της αλήθειας που παραμένει στο υπόβαθρο⁹² ας δούμε τί έχει να προσφέρει στο ζήτημα μία διαφορετική προσέγγιση. Σύμφωνα με την ψυχαναλύτρια Karen Horney, είναι γεγονός ότι παρατηρείται συχνά στις αναλύσεις των γυναικών, μία έκφραση επιθυμίας, συνήθως κατά την παιδική ηλικία να ουρήσουν όπως τα αγόρια. Αυτό όμως, έχει υπερεκτιμηθεί από τους ψυχαναλυτές ως απόδειξη του φθόνου του πέους. Ιδωμένο από καθαρά οντολογική σκοπιά, το φαινόμενο αυτό έχει άμεση σχέση με τη ναρκισσιστική υπεραξιολόγηση που κάνουν όλα τα παιδιά για τις αφοδευτικές διαδικασίες και συνεχίζοντας η ψυχαναλύτρια εντοπίζει την κινητήρια δύναμη πίσω από αυτήν την ζηλόφθονη επιθυμία, σε άλλα ενστικτικά συνθετικά, όπως η «ενεργητική και παθητική σκοπτοφιλία»⁹³. Η συσχέτιση αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι στην πράξη αυτή, το αγόρι μπορεί να εκθέσει τα γεννητικά του όργανα και να τα διατηρεί στο οπτικό του πεδίο, ικανοποιώντας έτσι την περιέργειά του, αλλά και καλλιεργώντας ένα αίσθημα υπεροχής και ελέγχου πάνω σε μία πράξη που πρωταρχικά είχε καθαρά σεξουαλικό χαρακτήρα.⁹⁴

Ο φαλλικός φθόνος υποτίθεται πως αφήνει ανεξίτηλα ίχνη στην εξέλιξη της γυναίκας και πως ακόμα και στην πιο «ομαλή» εξέλιξη τον ξεπερνά μόνο με την καταβολή μεγάλης ενέργειας. Από εκεί και πέρα γνωρίζουμε πολύ καλά πως στην πραγματικότητα κανένα σχεδόν γνώρισμα γυναικείας προσωπικότητας δεν υπάρχει που να μην έχει θεωρηθεί πως έχει τη ρίζα του στο φθόνο του πέους: Η γυναίκα θεωρείται πιο ματαιόδοξη από τον άνδρα, κι αυτό γιατί αποζημιώνεται από την έλλειψη του πέους. Η σεμνότητά της ερμηνεύεται ως προσπάθεια να κρύψει τον ευνουχισμό της. Επιθυμεί ένα αρσενικό κατά προτίμηση παιδί, γιατί εκεί θα μεταφέρει όλες τις φιλοδοξίες που η ίδια ήταν υποχρεωμένη να καταστείλει, και μπορεί έτσι να ελπίζει να κερδίσει την ικανοποίηση όλων εκείνων που απέμειναν μέσα της από το αρσενικό της σύμπλεγμα.⁹⁵ Ο κατάλογος συνεχίζεται μακρύν.

Ολόκληρος ο πολιτισμός είναι ανδρικός πολιτισμός. Η Horney διαβάζοντας τον κοινωνικό φιλόσοφο Georg Zimmel, παρατηρεί πως το να κατανοήσουμε τι

⁹² Στο ίδιο.

⁹³ Κ. Χορνεν σ.41 «Η γένεση του συμπλέγματος ευνουχισμού στις γυναίκες», *Γυναικεία Ψυχολογία*, Αθήνα, Γλάρος, 1973

⁹⁴ Στο ίδιο.

⁹⁵ Κ. Χορνεν, «Γυναικεία Ψυχολογία» στο *Η Ψυχανάλυση σε Καινούριους Δρόμους*, Αθήνα, Ταμασός, 1979, μετ. Νίκος Λιβέρδος, σ. 92

σημαίνει ανδρικός πολιτισμός, θα μας οδηγήσει στο συμπέρασμα πως το αντικειμενικό ταυτίζεται με το ανδρικό, όπως επίσης η λέξη άνθρωπος ταυτίζεται με τη λέξη άνδρας. Όπως όλες οι επιστήμες έτσι και η ψυχολογία της γυναίκας έχει αναγνωσθεί από την αντρική πλευρά. Έτσι, «η ψυχολογία των γυναικών θα μπορούσε να αναπαριστά μία παρακαταθήκη των ανδρικών επιθυμιών και απογοητεύσεων» αλλά χειρότερα ακόμα, «οι ίδιες οι γυναίκες προσαρμόσανε τους εαυτούς τους στις ανδρικές επιθυμίες σαν σε μία υποτιθέμενη *αληθινή φύση τους*».⁹⁶

Είναι αξιοσημείωτα εντυπωσιακό, θα τονίσει η Horney, το ότι η θεμελιώδης διαφορά για τη σεξουαλική ταυτότητα είναι τα γεννητικά όργανα. Γιατί για παράδειγμα να μην είναι η αναπαραγωγική δυνατότητα. «ως γυναίκα ρωτώ με κατάπληξη, γιατί όχι η μητρότητα? Και η ευτυχής συναίσθηση της καινούριας ζωής μέσα σου?»⁹⁷

Επιπλέον, ακόμα και ο φθόνος του πέους εξηγείται μόνο με βάση μία καθαρά βιολογική προσέγγιση και όχι με τα κοινωνικά του συμφραζόμενα, ενώ αντίθετα συνηθίζεται να εκλογικεύεται η βιολογική αυτή έννοια του φθόνου του πέους ως αιτία της κοινωνικής πλέον μειονεξίας της γυναίκας. Αντίθετα, βιολογικά δεν θεωρήθηκε ποτέ δυνατή μία έννοια φθόνου της μητρότητας εκ μέρους του αγοριού. Από την πλευρά της κοινωνικής πάλης, η μητρότητα μπορεί να θεωρηθεί σαν «εμπόδιο» και είναι σίγουρα έτσι στη σύγχρονη δυτική εποχή της συγγραφέως, αλλά είναι πολύ λιγότερο σίγουρο ότι τα πράγματα ήταν έτσι σε μία προ της πατριαρχίας εποχή.

VIII. Ο παθητικός ή μαζοχιστικός «χαρακτήρας» της γυναικείας προσωπικότητας.

Ο πόνος που είναι συμφυής με την αναπαραγωγική διαδικασία και τις σωματικές λειτουργίες που αυτή συνεπάγεται για τις γυναίκες, είναι ένα ζήτημα που θα απασχολήσει τη Μαρία Βοναπάρτη ως αναπόσπαστο κομμάτι της γυναικείας προσωπικότητας. Ήδη στη Βίβλο, γνωρίζουμε πως η γυναίκα είναι αυτή που τιμωρείται να γεννάει με φριχτούς πόνους τα παιδιά της, γνωρίζουμε ακόμα, πως η εμμηνόρροια χαρακτηρίζεται σε αρκετές κουλτούρες (μεταξύ αυτών και στο Δυτικό

⁹⁶ Κ. Χόρνεν, «Η φυγή από τη θηλυκότητα» στο *Η Ψυχανάλυση σε Καινούριους Δρόμους*, Αθήνα, Ταμασός, 1979, μετ. Νίκος Λιβέρδος, σ. 56

⁹⁷ Στο ίδιο, σ.69.

κόσμο) ως ακαθαρσία, αμαρτία, πληγή, κατάρα, επίσης γνωρίζουμε πως ο ίδιος ο Φρόντ έχει αναφερθεί στο μαζοχισμό, ως «θηλυκή» ψυχική ποιότητα⁹⁸, καθώς και άλλοι αυστηρά Φροϋδικοί ακόλουθοι συγγραφείς της ψυχανάλυσης όπως η Helen Deutsch⁹⁹. Είναι γεγονός άλλωστε, πως η επιστημονική γνώση που παράγεται από τον Διαφωτισμό και έπειτα, φτάνοντας και μέχρι την εποχή που γράφει ο Φρόντ, βλέπει τη γυναίκα και τη σωματική της κατάσταση ως ταυτόσημη με τη ασθένεια. Το γυναικείο σώμα «νοσεί» εξ ορισμού, ακριβώς λόγω όλων των συνδεδεμένων με την αναπαραγωγική διαδικασία λειτουργιών του. Οι γυναίκες είναι «ασθενείς» και δεν έχουν παρά να διάγουν ένα βίο συγκρατημένο, υφιστάμενες όλες τις δυσχέρειες τους. Στο παρόν κείμενο δεν θα μπορούσαμε να αναφερθούμε εκτενώς στη σχέση της ιατρικής επιστήμης με το γυναικείο σώμα τους 18^ο και 19^ο αιώνες παρά μόνο θα σκιαγραφήσουμε την πολιτική σημασία πίσω από αυτή τη συνεχή καταδυνάστευση, υποτίμηση, διάθεση για καταστολή του γυναικείου σώματος, στο βαθμό που αυτή σχετίζεται με μία ψυχαναλυτική ανάγνωση της εσωτερικότητάς της από τη γυναικεία προσωπικότητα.

Παρ' όλα αυτά οι γυναίκες απολαμβάνουν την ερωτική συνεύρεση θα παρατηρήσει η Βοναπάρτη, αυτή όμως η παρατήρηση έχει ήδη χρωματιστεί από έμφυλες προκαταλήψεις που βαφτίζονται «επιστήμη», καθώς η ικανότητα ερωτικής απόλαυσης αποδίδεται εδώ, στα «ανδρικά» στοιχεία του σώματός της. Το σημείο αυτό αναφέρεται στην κλειτορίδα η οποία ακολουθώντας μία καθαρά Φροϋδική εκτίμηση, θεωρείται στοιχείο ανδρικό και προσομοιώνεται με το φαλλό. Αυτό το «υπόλοιπο ανδρισμού της δόθηκε από τη φύση ακριβώς για να την κάνει ερωτική»¹⁰⁰ λέει η συγγραφέας, άποψη που βρίσκει την καταγωγή της στους βιολόγους του προνεωτερικού μοντέλου αναπαράστασης των δύο φύλων¹⁰¹ που θέλανε τη γυναίκα ημιτελή άνδρα.¹⁰²

⁹⁸ Σ. Φρόντ, *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*, μετ. Γιώργος Βαμβαλής, Αθήνα, Επίκουρος, 1991,

⁹⁹ H. Deutsch, "The psychology of women in relation to the function of reproduction" *International Review of Psychoanalysis*. Vol. 6 1925

¹⁰⁰ M. Bonapartie "Passivity, Masochism and Femininity" in *International Journal of Psychoanalysis* 1935, σ. 326

¹⁰¹ Βλ. Lacruer *Κατασκευάζοντας το Φύλο*. Η έννοιας φύλο και σεξουαλικότητα, σεξουαλική διαφορά, αποτελούν έννοιες του μοντερνισμού και έχουν και αυτές μία καταγωγή και ιστορία, ή όπως θα έλεγε ο Φουκώ, *γενεαλογία*. Στην ιστορική του μελέτη ο Lacruer καταδικνεί τους τρόπους και τους λόγους για τους οποίους προκλήθηκε η μετάβαση της «επιστημονικής» γνώσης, από την εικόνα των δύο φύλων ως συμμετρικών, όπου το θηλυκό αποτελούσε ημιτελές αρσενικό, σε συμμετρικά αντίθετα με το θηλυκό σαφώς υποδεέστερο του αρσενικού, αυτό που ο ιστορικός ονομάζει «διπολικό» μοντέλο.

¹⁰² Η συγγραφέας αναφέρεται στον Ισπανό γιατρό Maranon (1880-1960), οι απόψεις του οποίου συνετέλεσαν στο ρεύμα της κοινωνιοβιολογίας, που περιγράφει το σώμα της γυναίκας, ως ανδρικό

Η ψυχανάλυση υπαγορεύει πως οι πρώτες μαρτυρίες συνουσίας ενηλίκων εντυπώνονται στον παιδικό ψυχισμό ως σαδιστικές πράξεις. Πιο συγκεκριμένα η παιδική φαντασία εκλαμβάνει την πράξη ως σαδιστική επίθεση εκ μέρους του άνδρα εναντίον μιας παθητικής γυναίκας. Το ίδιο το παιδί την εποχή που γίνονται αυτές οι παρατηρήσεις βρίσκεται στο σαδιστικό πρωκτικό στάδιο και θεωρεί πως η γυναίκα πληγώνεται από τον άνδρα κατά τη διάρκεια της πράξης. Ο βαθμός στον οποίο είναι αυξημένες οι επιθετικές, σαδιστικές ενορμήσεις στο κάθε παιδί ατομικά, επηρεάζει και το βαθμό στον οποίο θα προβληθεί στην εικόνα της ερωτικής επαφής, ο σαδιστικός χαρακτήρας.¹⁰³ Σε αυτό το στάδιο, τα παιδιά και των δύο φύλων, θα φαντασιωθούν τα ίδια την δική τους σαδιστική, επιθετική διείσδυση στο πολυπόθητο σώμα της μητέρας, κατακτώντας το έτσι και κάνοντάς το δικό τους. Καθώς το παιδί μεγαλώνει και το Εγώ του εδραιώνεται, η εικόνα αυτή που παραμένει στο ασυνείδητο, τροποποιείται, επαναπροσδιορίζεται, και προστίθενται σ αυτή μυριάδες άλλες σαδο-μαζοχιστικές φαντασιώσεις.

Ειδικότερα μας ενδιαφέρει, σε σχέση με τα παραπάνω, πως μετά την έλευση του Οιδιπόδειας κατάστασης, στην πορεία προς την πλήρη εδραίωση του ανδρισμού ή της θηλυκότητας, η επιρροή αυτής της πρώιμης σαδιστικής φαντασιακής εικόνας της συνουσίας θα είναι διαφορετική για τον ψυχισμό, σε κάθε φύλο.¹⁰⁴ Για το αγόρι, που είναι ο κάτοχος του πέους, και έχει ταυτιστεί με τον πατέρα (στην περίπτωση ενός επιτυχώς λυμένου Οιδιπόδειου και παραμερίζοντας για την ώρα τα καταχωνιασμένα στο ασυνείδητο συναισθήματα μίσους και φθόνου για τον πατέρα που πληγώνει τη μητέρα) και εφόσον έχει επέλθει η κατασταλτική επιρροή του πολιτισμού στα σαδιστικά ένστικτα, η συνουσία αποτελεί πράξη ενεργητική που δεν ενέχει κάποιο κίνδυνο για το σώμα. Για το κορίτσι θα μας πει η Βοναπάρτη, και πλήθος άλλων πιστά Φροϋδικών ψυχαναλυτών, που μεταβαίνοντας στη θηλυκότητα μετέτρεψε τα επιθετικά του «ανδρικά» σαδιστικά ένστικτα σε παθητικά, η συνουσία δύναται να παραμένει μία εικόνα κινδύνου, πράξη κατά την οποία το γυναικείο σώμα θα υποστεί επίθεση. Το κορίτσι μπορεί να ανακαλεί από το ασυνείδητο το σύμπλεγμα του ευνουχισμού, και η ερωτική συνεύρεση να ταυτίζεται είτε με την ευνουχιστική πράξη καθαυτή, είτε με επίθεση του άνδρα πάνω στο ήδη ευνουχισμένο, πληγωμένο

σώμα ανεσταλμένο στην ανάπτυξή του, κάπου ανάμεσα στην παιδικότητα και την ενηλικίωση. Όπως παραπάνω.

¹⁰³ M. Bonapartie “Passivity, Masochism and Femininity” in *International Journal of Psychoanalysis* 1935,

¹⁰⁴ Στο ίδιο

σώμα.¹⁰⁵ Το κορίτσι μπορεί να τρέμει μπροστά στην επικείμενη εισβολή που φαντάζει απειλητική.

Σε αυτό το σημείο, όπως θα μας πουν οι ψυχαναλυτές, το κορίτσι-γυναίκα ταυτίζοντας την συνεύρεση με μία μαζοχιστική αντίληψη του επερχόμενου κινδύνου που πρέπει να υπομείνει, μπορεί να μην επιτύχει τη μετάβαση από μία ενεργή σεξουαλικότητα στην παθητική «θηλυκή».¹⁰⁶ Η Βοναπάρτη περιγράφει αυτή τη διαδικασία παρομοιάζοντας τη με την εφαρμογή αλεξικέραυνου στην κορυφή του σπιτιού: Ο ερωτισμός, όπως και ο ηλεκτρισμός θα μετατεθεί σε ένα διαφορετικό «κανάλι», ώστε να μην αποτελεί κίνδυνο.¹⁰⁷ Θυμόμαστε πως ο Φρόυντ περιγράφει κάτι τέτοιο ως νευρωτική αντίδραση μιας μη επιτυχούς έλευσης της θηλυκότητας, μιας μη αποδοχής δηλαδή, του παθητικού ρόλου. Η Βοναπάρτη ενστερνίζεται την Φροϋδική αντίληψη δηλώνοντας πως «από καθαρά βιολογική άποψη» ο ιδανικός τρόπος προσαρμογής της γυναίκας στην ερωτική ζωή είναι η καταστολή της επιθετικής, ενεργής κλειτορίδας ως κύριας ερωτογενούς ζώνης, για χάρη του κόλπου, ο ρόλος του οποίου είναι αυτός της πλήρους υποταγής και συνάδει με τη θηλυκότητα.¹⁰⁸ «Για να κατανοήσουμε την ενηλικίωση του μικρού κοριτσιού σε γυναίκα, πρέπει να παρακολουθήσουμε τα παραπέρα πεπρωμένα της ερεθισιμότητας της κλειτορίδας. Η εφηβεία, που στα αγόρια φέρνει τη μεγάλη προέλαση της λίμπιντο, για τα κορίτσια σημαίνει ένα νέο κύμα απόθησης, που πλήττει κυρίως «παιδική» της ενεργητική σεξουαλικότητα. Είναι ένα κομμάτι αρσενικής σεξουαλικής ζωής αυτό που υποβάλλεται σε απόθηση. Η ενίσχυση των σεξουαλικών αναστολών, αποτέλεσμα αυτής της εφηβικής απόθησης της γυναίκας, αποτελεί ερέθισμα για τη λίμπιντο του άντρα και την ωθεί σε αυξημένες επιδόσεις.

Ας αναφερθούμε σε κάποια σχετικά ζητήματα που ζητούν διευκρίνιση. Από τον 18^ο αιώνα και μετά που παύει η αντίληψη της αναγκαιότητας του οργασμού και από τα δύο φύλα για να πραγματοποιηθεί σύλληψη¹⁰⁹, ξεκινάει μία στρατηγική υποτίμησης της γυναικείας σεξουαλικότητας. Καθώς το σπέρμα φαντάζει πια η μόνη απαραίτητη έκκριση για την τεκνοποίηση, ο γυναικείος οργασμός, υποτιμάται, παραγκωνίζεται, αποσιωπάται, αλλά και πολλές φορές δεν συνάδει με την καθώς

¹⁰⁵ M. Bonapartie “Passivity, Masochism and Femininity” in *International Journal of Psychoanalysis* 1935

¹⁰⁶ Το οποίο με μία αυστηρά Φροϋδική ψυχανάλυση σημαίνει καθήλωση στην κλειτορίδα. απόρριψη του κόλπου ως ερωτογενούς ζώνης, καθήλωση στην κλειτορίδα.

¹⁰⁷ Στο ίδιο

¹⁰⁸ Στο ίδιο

¹⁰⁹ Βλ. Lacquer *Κατασκευάζοντας το Φύλο*.

πρέπει γυναικεία περσόνια που υποδεικνύουν οι κοινωνικές και ταξικές νόρμες. Την ίδια εποχή που η γυναικεία σεξουαλικότητα ελέγχεται πλήρως από την πατριαρχία για τους λόγους που πολύ καλά μας έχει περιγράψει ο Engels στην *καταγωγή της οικογένειας, της ιδιοκτησίας, και του κράτους*, ξεκινάει και μία στρατηγική – πάλι με τη βοήθεια της επιστήμης- υποτίμησης της γυναικείας σεξουαλικότητας ως βιολογικής-σωματικής δεινότητας απόλαυσης της ηδονής. Γίνεται λόγος για «γυναικεία ψυχρότητα» που θα ακολουθήσει τις γυναίκες αρκετούς αιώνες.

Στο πολιτισμικό αυτό πλαίσιο, το 1910, στις *Τρεις θεωρίες για τη Σεξουαλικότητα*, ο Φρόντ διαχωρίζει μεταξύ δύο ειδών γυναικείου οργασμού: τον κλειτοριδικό και τον κολπικό. Ο πρώτος οργασμός είναι «παιδικός», είναι εμπειρία κοριτσιίστικη που ανήκει στην εποχή που κατά τον Φρόντ, τα κορίτσια συμπεριφέρονται «σαν μικροί άνδρες»¹¹⁰, πριν επιτευχθεί πλήρως η θηλυκότητα. Η κλειτορίδα όπως είδαμε και παραπάνω, λειτουργεί ως μικρός φαλλός, και η αυνανιστική ενασχόληση με αυτή είναι απόρροια μιας «αρσενικής» λίμπιντο. Για την ακρίβεια για τον Φρόντ η λίμπιντο, «έχει κανονικά και νομοτελειακά αρσενική φύση, είτε εμφανίζεται στον άντρα είτε στην γυναίκα, και ανεξάρτητα αν το αντικείμενό της είναι άντρας ή γυναίκα».¹¹¹ Ο δε κολπικός οργασμός, αποτελεί την απόδειξη της πλήρους και επιτυχούς μετάβασης στη θηλυκότητα. Η γυναίκα λοιπόν, που δεν επιτυγχάνει κολπικό οργασμό, αρνείται τη θηλυκότητά της.

Το 1968 η φεμινίστρια συγγραφέας και ακτιβίστρια Anne Koedt θα γράψει μία δήλωση τεσσάρων παραγράφων με τίτλο «Ο μύθος του κολπικού οργασμού»¹¹² προκαλώντας μεγάλο αντίκτυπο. Το κείμενο αυτό δηλώνει πως κολπικός οργασμός δεν υπάρχει, μιας και στο γυναικείο σώμα η κλειτορίδα αποτελεί το κέντρο της σεξουαλικής ευχαρίστησης. Αυτό βέβαια, δεν αποτελούσε κάτι νέο, καθώς η συγγραφέας στην ουσία επαναλάμβανε τα πορίσματα της διάσημης έρευνας των Masters and Johnson¹¹³ και πριν από αυτούς εκείνα του διάσημου σεξολόγου

¹¹⁰ Σ. Φρόντ. «Η θηλυκότητα» στο *Νέα Σειρά των Παραδόσεων για την Ψυχανάλυση*, μετ. Κλαίρη Τρικεριώτη, Αθήνα, Επίκουρος, 1977, σ. 124

¹¹¹ Σ. Φρόντ, *Τρεις Μελέτες για τη θεωρία της Σεξουαλικότητας*, μετ. Λευτέρης Αναγνώστου, Επίκουρος, Αθήνα, 1991

¹¹² Anne Koedt “The myth of the vaginal Orgasm” in *The Vintage book of Feminism*, Miriam Schneir ed., USA, Vintage, 1995

¹¹³ Οι Masters and Johnson έκαναν μία εκτεταμένη έρευνα για το βιολογικό υπόβαθρο του γυναικείου οργασμού που καταλήγει στην πρωτοκαθεδρία της κλειτορίδας ως μέρους που συγκεντρώνει τις περισσότερες νευρικές απολήξεις, και άρα καθοριστικής σημασίας για την επίτευξη του οργασμού. Masters & Johnson, *Human Sexual Response*. Toronto; New York: Bantam Books, 1966.

ερευνητή Alfred Kinsey¹¹⁴ που αποκάλεσε τον κολπικό οργασμό βιολογικά αδύνατο¹¹⁵. Βιολογικά λοιπόν, δεν ευσταθεί να παραλληλίζεται η κλειτορίδα με το πέος, ως προς τη φυσιολογία τους λειτουργούν διαφορετικά, και δεν υπάρχει λόγος να θεωρείται η κλειτορίδα αντίζηλος του κόλπου όταν στην πραγματικότητα, στο γυναικείο σεξουαλικό ερεθισμό λειτουργούν σε αρμονία και συνεργασία.¹¹⁶ Υπογραμμίζεται έτσι πως οι λόγοι γύρω από τη σεξουαλικότητα είναι κοινωνικής και πολιτικής σημασίας.

Υπό το φως της εγκατάλειψης της ενεργητικής σεξουαλικότητας, η ψυχαναλύτρια Helen Deutch, μας λέει πως στην πραγματικότητα το κορίτσι οφείλει να ανακαλύψει ένα νέο όργανο, που βρίσκεται στο σώμα της και να αρκεστεί σε αυτό (αν όχι να το εκτιμήσει). Η ανακάλυψη αυτή θα επιτύχει μόνο μέσω της «μαζοχιστικής της καθυπόταξης» στο ανδρικό πέος.¹¹⁷ Η διαδικασία μετάβασης από την πρόωμη φαλλική φάση στην ενήλικη «κολπική» αποδεικνύεται η δυσκολότερη για την ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη της γυναίκας. (Το πόσο επιτυγχάνεται ή όχι και για ποιούς λόγους είναι ένα ζήτημα το οποίο θα πρέπει να προσεγγίζεται ιδιαίτερα προσεκτικά.)

Ο όρος *μαζοχισμός* εισήχθη από τον Kraft-Ebing εμπνεόμενος από τον συγγραφέα Leopold Sacher-Masoch (1836-96), του οποίου τόσο η ζωή όσο και τα γραπτά του αναφέρονται σε ανδρικούς χαρακτήρες υποτακτικούς σε ισχυρές γυναίκες.¹¹⁸ Ο Φρόντ διαχωρίζει μεταξύ του παθητικό χαρακτήρα του μαζοχισμού και τον ενεργητικό του σαδισμού. Επιπλέον διαχωρίζει μεταξύ τριών επιπέδων μαζοχισμού: ερωτογενές, ηθικό, θηλυκό.¹¹⁹

Οι έννοιες αυτές για άλλη μία φορά εδώ χρησιμοποιούνται δανειζόμενες ποιότητες που απορρέουν από το κοινωνικό περιβάλλον που δεν είναι ούτε «φυσικό» ούτε αυτοοριζόμενο. Καταλαβαίνουμε εύκολα τους λόγους για τους οποίους οι φεμινίστριες έσπευσαν να απορρίψουν την φροϋδική διατύπωση πως ο μαζοχισμός είναι κατά κάποιο τρόπο, συνιφασμένος με την «ουσία» της θηλυκής ψυχοσύνθεσης.

¹¹⁴ A. Kinsey, *Sexual Behavior in the Human Female*, Philadelphia & London, Saunders Company, 1953

¹¹⁵ Όπως παραπάνω, σ. 334

¹¹⁶ Ruth Moulton "A survey and reevaluation of the concept of penis envy" in *Psychoanalysis and Women*, Penguin, 1973

¹¹⁷ Helen Deutsch, "The psychology of women in relation to the function of reproduction" *International Review of Psychoanalysis*. Vol. 6 1925

¹¹⁸ L. Heinz, Ansbacher, R. Rowan-Ansbacher, "Sadism and Masochism" in *Cooperation between the sexes*, Alfred Adler (ed) USA, Anchor Books, 1978, σ. 171

¹¹⁹ Σ. Φρόντ, *Τρεις Μελέτες για τη θεωρία της Σεξουαλικότητας*, μετ. Λευτέρης Αναγνώστου, Επίκουρος, Αθήνα, 1991

Η Horney, μας προτρέπει να αναζητήσουμε αιτίες που αποδίδονται σε βιολογικά δεδομένα, στο πολιτισμικό πλαίσιο, τους νόμους και τους κανόνες που το διέπουν. Έχει θεωρηθεί πως η «στροφή στο μαζοχισμό»¹²⁰ αποτελεί μέρος του γυναικείου ανατομικού πεπρωμένου. Όμως για τη συγγραφέα αυτή είναι μία μονόπλευρη προσέγγιση που δεν λαμβάνει υπόψη το σημαντικό παράγοντα του πολιτισμού. Όπως θα μας δείξει παρακάτω με ένα παράδειγμα: Η Ρωσίδα αγρότισσα του τσαρικού πατριαρχικού καθεστώτος μπορεί να θεωρούσε το ξυλοφόρτωμα από τον σύζυγό της ως απαραίτητη απόδειξη αγάπης, αυτός όμως ο *τύπος* αν μπορούμε να το ονομάσουμε έτσι, γυναίκας, σε κάποιο σημείο της ιστορίας αναδύεται ως μία δυναμική προσωπικότητα του Σοβιετικού καθεστώτος που δεν θα ενέκρινε το ξύλο ως έκφραση «τρυφερότητας»¹²¹. Πολύ σημαντικό είναι να ξεχωρίσουμε πως ακόμα και αν ο Φρόυντ περιγράφει κάτι που πραγματικά εκδήλωναν οι σύγχρονες του ασθενείς, τότε θα πρέπει να εξετάσουμε τους πολιτιστικούς παράγοντες που υποθάλπουν τις «μαζοχιστικές τάσεις» των γυναικών: Η συναισθηματική εξάρτηση της γυναίκας, η υπεραξιολόγηση της αυταπάρνησης και της προσφοράς στους άλλους, η συνεχής υπογράμμιση της γυναικείας αδυναμίας και αστάθειας είναι μερικοί.¹²² Εξηγώντας την σημασία της σχέσης με τη μητέρα, θα δούμε παρακάτω, μέσα από μία χαρακτηριστική ψυχαναλυτικής έμπνευσης μελέτη του φύλου, τους τρόπους με τους οποίους η πατριαρχική δομή της οικογένειας και ιδιαίτερα οι τρόποι ανατροφής των παιδιών παράγουν θηλυκές ταυτότητες που τείνουν να βρίσκονται πολύ περισσότερο «σε – σχέση» με τους άλλους, από ότι οι άνδρες.

VI. Πριν από τον πατέρα: Η προ-Οιδιπόδεια φάση και η σημασία της σχέσης με τη μητέρα.

Όσο κι αν το ψυχολογικό μοντέλο του Φρόυντ βασίζεται στην ανδρική ψυχολογία, ο ίδιος δεν παρέλειψε να επισημάνει την τεράστια σημασία της πρώιμης σχέσης με τη μητέρα, ιδιαίτερος για τα κορίτσια, και να μιλήσει για αυτή τη φάση συγκρίνοντας τη με ένα κρυμμένο πολιτισμό (τον κρητομινωικό πολιτισμό), η

¹²⁰ Helen Deutsch, "The psychology of women in relation to the function of reproduction" *International Review of Psychoanalysis*. Vol. 6 1925

¹²¹ K. Horney, "The problem of Feminine Masochism" in J. Baker Miller (ed) *Psychoanalysis and Women. Eminent Psychoanalysts dispel Myths and Explore Realities*. Middlesex, Penguin, 1973, σ. 30

¹²² Κ. Χόρνου, «Γυναικεία Ψυχολογία» στο *Η Ψυχανάλυση σε Καινούριους Δρόμους*, Αθήνα, Ταμασός, 1979, μετ. Νίκος Λιβέρδος, σ. 102

ανακάλυψη του οποίου θα φέρει σημαντικές αλλαγές στην κατανόηση του ψυχαναλυτικού λόγου.¹²³ Ο Φρόντ θα δηλώσει μάλιστα κάποια στιγμή, πως η ανάλυση γυναικών από γυναίκες (μιλώντας για τις συναδέλφους του Helen Deutsch, Jan Jampel de Groot) επιτρέπει πολύ περισσότερο να φανεί η σημασία της φάσης αυτής και τα αποτελέσματά της στον ψυχισμό, λόγω της μεταβιβαστικής σχέσης που δημιουργεί η γυναίκα αναλυόμενη με τη γυναίκα αναλύτρια: «Οτιδήποτε συνδέεται μ' αυτή την πρώτη προσκόλληση στη μητέρα μου φάνηκε τόσο άπιαστο και φευγαλέο στην ανάλυση...θα αποδεικνυόταν στην πραγματικότητα ότι οι γυναίκες – αναλύτριες – για παράδειγμα η Ζαν Λαμπλ ντε Γκρούτ και η Ελένε Ντύουτς – στάθηκαν ικανές να αντιληφθούν τα γεγονότα με μεγαλύτερη ευκολία και σαφήνεια γιατί είχαν το πλεονέκτημα να αποτελούν κατάλληλα μητρικά υποκατάστατα στην μεταβιβαστική κατάσταση για τους ασθενείς που μελετούσαν».¹²⁴

Ο κοινός λόγος για τη μητρότητα είναι αυτός που τη χαρακτηρίζει ως μία εσωτερική ουσία της θηλυκής 'φύσης', με παγκόσμιο χαρακτήρα, που καθιστά προορισμό του ρόλου της γυναίκας στην κοινωνία. Το μητρικό ένστικτο θεωρείται μία εγγενής τάση της γυναίκας που την ωθεί στη μητρότητα. Η λέξη ένστικτο στον τρέχοντα μη επιστημονικό λόγο, σημαίνει μία ισχυρή και αναλλοίωτη τάση των ζώων και του ανθρώπου η οποία καθορίζει, ανάλογα με το περιεχόμενό της, τη συμπεριφορά τους.¹²⁵ Το δεύτερο φεμινιστικό κίνημα των δεκαετιών '60 και '70, αναγνωρίζοντας πως τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στα δύο φύλα είναι προϊόντα κοινωνικής κατασκευής που μπορούν να αναλυθούν στις ιστορικές και πολιτικές τους σημασίες, έδωσε ιδιαίτερη σημασία στην έννοια της μητρότητας ως λειτουργίας κατεξοχήν διαφοροποιητικής για τα δύο φύλα. Πολλές θεωρητικοί του φεμινισμού απέδωσαν στην γυναικεία αναπαραγωγική δυνατότητα το πρωταρχικό αίτιο υποβάθμισης της θέσης της γυναίκας στην κοινωνία. Έτσι, σύμφωνα με την Adrienne Rich, στο *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*,(1976), που θα επιχειρήσει να δώσει μία περιγραφή τόσο του θεσμικού χαρακτήρα, όσο και της προσωπικής εμπειρίας της μητρότητας, η πατριαρχεία οικοδομείται πάνω στο σώμα της μητέρας. Η Rich αναγνωρίζει στη μητέρα συναισθήματα αμφισημίας, αγάπης/μίσους για το παιδί που έχουν τη βάση τους στον

¹²³ Σ. Π. Βοσνιάδου, Όρια και Αντιφάσεις στη συγκρότηση των έμφυλων ταυτίσεων στις γυναίκες μέσα από τη σχέση μητέρας-κόρης. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2000, σ. 19

¹²⁴ Χ. Κέλμαν «Εισαγωγή» στο *Η Ψυχολογία της Γυναίκας*, Κ. Χόρνγουε Αθήνα, Γλάρος, 1973, σ. 28

¹²⁵ Μ. Νασιάκου, «Απόψεις για το μητρικό ένστικτο» *Δίψη*, 1994, 7

αντιφατικό χαρακτήρα των απαιτητικών κοινωνικών προσδοκιών του έμφυλου ρόλου της γυναίκας ως μητέρας.

Τη δεκαετία του εβδομήντα η Αμερικανίδα Nancy Chodorow θα επιχειρήσει να παρουσιάσει μία θεωρία της πρωταρχικής σχέσης μητέρας – κόρης. Χρησιμοποιώντας μία κοινωνιολογική ανάγνωση της ψυχαναλυτικής θεωρίας, η συγγραφέας θα φτάσει σε μία ανάγνωση της κατασκευής της θηλυκότητας μέσω μίας διαδικασίας μάθησης της θηλυκότητας ως ρόλου και της αναπαραγωγής του από μητέρα σε κόρη. Η Chodorow συζητά μεταξύ άλλων, την ανάγκη κατανόησης των ψυχολογικών διεργασιών που λαμβάνουν χώρα κατά την πρόκτηση του κοινωνικού φύλου από άνδρες και γυναίκες.¹²⁶ Πρωταρχική σημασία για να κατανοηθεί ο τρόπος που προσλαμβάνονται, ο ανδρισμός ή η θηλυκότητα (εδώ εξετάζεται κυρίως η θηλυκότητα) ως ρόλοι, ενέχει η επιρροή στον ψυχισμό αυτής της πρώτης σχέσης μητέρας-παιδιού. Η Chodorow, ανήκει στη σχολή των σχέσεων-αντικειμένου¹²⁷, δηλαδή των ψυχαναλυτών εκείνων που θεωρούν την προοιδιπόδεια περίοδο του δεσμού μητέρας-παιδιού καθοριστικής σημασίας για την εξέλιξη της ψυχικής δομής του υποκειμένου.¹²⁸ Απορρίπτοντας την πολιτισμική¹²⁹ ψυχαναλυτική σχολή ως ανεπαρκή, καθώς όπως εξηγεί δεν μπορεί να υπάρχει ένα μοντέλο άμεσης πρόσληψης των κοινωνικών αξιών από τα υποκείμενα και μετάλλαξής τους από κοινωνικές «αλήθειες» σε ψυχικές, χωρίς κάποια διαμεσολαβητική ψυχική διεργασία η Chodorow προσφέρει μία εναλλακτική θεωρία συνδιαλλαγής μεταξύ ενός απόλυτου ντετερμινισμού των ενστίκτων ή ενός απόλυτου πολιτισμικού ντετερμινισμού στη διαμόρφωση της ψυχοσύνθεσης.¹³⁰

Η ψυχανάλυση ρίχνει φως στον τρόπο με τον οποίο ο εσωτερικός κόσμος του ασυνείδητου, που έχει αναπτυχθεί κατά τα πρώτα παιδικά χρόνια επηρεάζει την ενήλικη ζωή και το πώς η διάφορες όψεις του ψυχικού κόσμου προβαίνουν σε διαδικασία σύγκρουσης. Με άλλα λόγια ο ασυνείδητος εσωτερικός κόσμος, 'χρωματίζει' τον συνειδητό κόσμο του ενήλικου υποκειμένου. Αντίστοιχα, οι εσωτερικές συγκρούσεις επηρεάζουν, ή δίνουν συγκεκριμένο νόημα, στα εξωτερικά

¹²⁶ C. Heenan. "The Reproduction of Mothering. Psychoanalysis and the Sociology of Gender: A Reappraisal", in *Feminism & Psychology*, (London: Sage, 2002), 12 (1) σ. 6

¹²⁷ Object-relation theorists

¹²⁸ A. Elliot. "Psychoanalytic Feminism" στο *Psychoanalytic Theory. An Introduction*. (Blackwell: Oxford, 1994), σ. 117

¹²⁹ Cultural theorists

¹³⁰ N. Chodorow. *The Reproduction of Mothering. Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. (University of California Press: California, 1978). σ. 47

ερεθίσματα που δέχεται το υποκείμενο, και 'σπρώχνουν' στην επιλογή αντίδρασης στις σχέσεις του υποκειμένου. Οι ψυχαναλυτές της σχολής των σχέσεων-αντικειμένων (και όχι μόνο) υποστηρίζουν πως η μορφή των σχέσεων των υποκειμένων είναι συνήθως προβολή των πρωταρχικών σχέσεων με τα σημαντικά αντικείμενα (πρόσωπα) αγάπης της παιδικής ηλικίας (γονείς- φορείς φροντίδας).

Τα Σημεία κλειδιά της σχολής των σχέσεων-αντικειμένου μπορούν να επικεντρωθούν στα παρακάτω :

1. Η ψυχική οργάνωση συντίθεται σε σχέση με την προ-οιδιπόδεια σχέση με τη μητέρα, σχέση που διαμορφώνει, τα μοτίβα των σχέσεων που θα ακολουθήσουν που είναι κεντρικής σημασίας για την διαμόρφωση της έμφυλης ταυτότητας.
2. Οι σύγχρονοι σεξουαλικοί διαχωρισμοί, όπως η εκπλήρωση του «μητρικού ρόλου» με την έννοια της πρωταρχικής προσφοράς φροντίδας, αποκλειστικά από γυναίκες, είναι κεντρικής σημασίας στην ανάλυση των ανδροκρατούμενων έμφυλων στερεοτύπων.
3. Η δομή της σύγχρονης οικογένειας στο Δυτικό κόσμο παράγει αρσενικές ταυτότητες με απομονωμένες, αυτόνομες σχέσεις με τον κόσμο, και γυναικείες ταυτότητες με εμπαιθείς, εξαρτώμενες σχέσεις με τον κόσμο.
4. Οι σεξουαλικοί διαχωρισμοί όπως είναι διαμορφωμένοι επί του παρόντος, αναπαράγουν την ασυμμετρία μεταξύ των έμφυλων σχέσεων εξουσίας, σχέσεων που είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τους οικονομικούς , κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς.
5. Μια πιθανή μεταμόρφωση, αναδόμηση, επανακαθορισμός των έμφυλων σχέσεων, προϋποθέτει την ανάκτηση, ανάκαμψη, ανάρρωση, της σεξουαλικότητας και της αποσύνδεσής της από τις πατριαρχικές εννοιολογήσεις του φύλου.
6. Τα ενήλικα υποκείμενα αναπλάθουν το παρελθόν τους στο παρόν, προβάλλοντας τις απωθημένες επιθυμίες των πρωταρχικών εκείνων σχέσεων, στις τωρινές τους σχέσεις.¹³¹

Με δεδομένη την αποκλειστικότητα της γυναικείας ενασχόλησης με τον μητρικό ρόλο¹³² τα κορίτσια, αποκτούν μέσω της ταύτισης με τη μητέρα μία αίσθηση

¹³¹ N. Chodorow. *The Reproduction of Mothering. Psychoanalysis and the Sociology of Gender.* (University of California Press: California, 1978). σ. 51

εαυτού «σε-σχέση», που έχει πλήρως εμπεδώσει όλες εκείνες τις ψυχικές ποιότητες που τα υποχρεώνει στην εκπλήρωση του θηλυκού τους ρόλου· τη μητρότητα.¹³³ Η θεωρία αυτή μεταστρέφει τα φώτα από την υπερτονισμένη σημασία του πατέρα και τα στρέφει στη μητέρα και τις σχέσεις που δημιουργούνται με αυτή, τονίζοντας παράλληλα πως ο πατέρας, είτε ως πραγματική είτε ως συμβολική παρουσία, δεν ορίζει-ελέγχει απόλυτα τη σχέση μητέρας-παιδιού.¹³⁴

Επηρεασμένη από την ανθρωπολόγο Gayle Rubin που ισχυρίζεται πως κάθε κοινωνία διακρίνεται από ένα συγκεκριμένο σύστημα βιολογικού/κοινωνικού φύλου (sex/gender system)¹³⁵, η Chodorow, υπογραμμίζει πως κάθε κοινωνική οργάνωση του φύλου, δηλαδή όλοι οι τρόποι με τους οποίους συστηματικά μία κοινωνία ασχολείται με τα ζητήματα του φύλου, της σεξουαλικότητας και της αναπαραγωγής, αποτελούν δομικό χαρακτηριστικό της κοινωνίας αυτής, που είναι αντικείμενο ιστορικής αλλαγής και οργανωμένο με τέτοιο τρόπο ώστε να αναπαράγεται και να εδραιώνεται. Υπό αυτό το πρίσμα, η αναπαραγωγική διαδικασία, αποτελεί τον πυρήνα του συστήματος αυτού, όπου στην πραγματικότητα μία σειρά διευθετίσεων με πολιτικό βάρος επιβάλλονται ως δεδομένα της ανθρώπινης «φύσης».¹³⁶

Η ερώτηση που κυρίως ενδιαφέρει την ερευνήτρια είναι, δεδομένου ότι πυρήνα της έμφυλης οργάνωσης στην αστική οικογένεια του δυτικού πολιτισμού, αποτελεί η αποκλειστική φροντίδα των παιδιών από γυναίκες (ανατροφή και φροντίδα), τι αποτέλεσμα μπορεί να έχει αυτό στον σχηματισμό της έμφυλης ταυτότητας σε άνδρες και γυναίκες. Έτσι, προχωράει σε μία ανάλυση που συναρθρώνει το κοινωνικό με το ψυχικό, χρησιμοποιώντας την ψυχαναλυτική θεωρία των ταυτίσεων, και του Οιδιπόδειου δράματος για να υποδείξει τον τρόπο με τον οποίο η μητρική λειτουργία (ως κοινωνικός ρόλος) πλάθει γυναίκες που προετοιμάζονται για να γίνουν οι ίδιες μητέρες, εσωτερικεύοντας έτσι έναν

¹³² Με τον όρο *mothering*, που θα μπορούσε να μεταφραστεί ως *μητρότητα*, ή *μητρικός ρόλος*, η συγγραφέας δηλώνει καταφανώς πως εννοεί πρωτίστως την προσφορά της φροντίδας, και την εξυπηρέτηση των βασικών αναγκών του εξαρτημένου βρέφους, δευτερευόντως την παροχή συναισθηματικής φροντίδας που μπορεί να συνοδεύει ή όχι τις φροντίδες αυτές, και όχι τη βιολογική λειτουργία της κύησης ή του τοκετού. Με τον τρόπο υπογραμμίζεται ο κοινωνικός ρόλος της μητρότητας, ως προσφορά φροντίδας σε αντιδιαστολή με την ουσιοκρατική αντίληψη για το μητρώτητα (είτε ως κύηση, είτε ως ενασχόληση, φροντίδα για το παιδί) ως «φυσικά» γυναικεία υπόθεση.

¹³³ N. Chodorow, *Feminism and Psychoanalytic Theory*, (Yale University Press: London, 1989), σ. 184

¹³⁴ Στο ίδιο. σ. 185.

¹³⁵ G. Rubin "The traffic in Women. Notes for the Political Economy of Sex" στο Reiter. R., *Towards an Anthropology of Women*. Monthly Review Press, New York, 1975

¹³⁶ N. Chodorow. *The Reproduction of Mothering. Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. University of California Press: California, 1978. σ. 8

χαρακτήρα εξάρτησης, και άνδρες που ετοιμάζονται για να ανεξαρτητοποιηθούν και να ενταχθούν στον πολιτισμό ως αυτόνομα, παραγωγικά όντα. Παράλληλα, το ίδιο αυτό σύστημα διαγωνίζεται επιβάλλοντας την ετεροκανονικότητα, κάτι στο οποίο συγκλίνουν πολλές μελετήτριες του φύλου έστω και από διαφορετικές σκοπιές (Rich, Rubin, Butler...), πράγμα που στη γλώσσα της ψυχανάλυσης όπως ήδη έχουμε δει, σημαίνει πως για να παραχθούν ως ετερόφυλες μελλοντικές μητέρες και οι ίδιες, οι γυναίκες πρέπει να απορρίψουν την μητέρα ως πρωταρχικό αντικείμενο αγάπης, χωρίς να έχουν επιλύσει τους δεσμούς μαζί της. Μια τέτοια υπέρβαση δεν είναι απαραίτητη στα αγόρια καθώς η πρωταρχική αγάπη για τη μητέρα απωθείται και μεταφέρεται μελλοντικά σε άλλη γυναίκα.¹³⁷

Βλέπουμε λοιπόν, πως μέσα σε αυτό το πολιτισμικό μόρφωμα οι γυναίκες αντιμετωπίζουν σημαντικές αντιφάσεις: να υιοθετήσουν τον μητρικό ρόλο που έχουν μάθει από τις μητέρες τους, την ίδια ώρα που έχουν απορρίψει τη μητέρα, και έχουν αποδώσει υποδεέστερο ρόλο στη θηλυκότητα. Εξετάζοντας τις σύγχρονες μελέτες του φύλου που εμπνέονται κυρίως από το Λακάν, παρακάτω θα δούμε πως επιχειρείται μία συμβολική αποκατάσταση της μητρότητας και γενικότερα ενός γυναικείου πεδίου χαρακτηριστικών που η ψυχαναλυτική θεωρία με άξονα μία αυστηρά φαλλική οργάνωση έχει υποβιβάσει.

Λακανικός φεμινισμός

Οι φεμινίστριες που υποστηρίζουν τη Λακανική ψυχανάλυση υπογραμμίζουν το ρόλο του Συμβολικού στη δόμηση της επιθυμίας, ακόμα και στη πρωταρχική σχέση με τη μητέρα. Για τους Λακανικούς, δεν μπορεί να υπάρξει εμπειρία σεξουαλικότητας και φύλου που να μην διέπεται από τη συμβολική τάξη που επιβάλλει ο υπάρχον πολιτισμός. Η υποκειμενικότητα και η σεξουαλικότητα δεν αναδύονται παρά με την έλευση της συμβολικής τάξης, του Νόμου, με τον οποίο τα υποκείμενα έρχονται αντιμέτωπα με την ανατολή του Οιδιπόδειου δράματος. Η συμβολική τάξη που επιβάλλει το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα, είναι άρρηκτα δεμένη με τη γλώσσα και τον πολιτισμό. Το συμβολικό, η γλώσσα, ο Νόμος του Πατέρα, ο φαλλός

¹³⁷ Σ. Π. Βοσνιάδου, Όρια και Αντιφάσεις στη συγκρότηση των έμφυλων ταυτίσεων στις γυναίκες μέσα από τη σχέση μητέρας-κόρης. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2000, σ. 25

ως σημαίνων, είναι οι μηχανισμοί μέσω των οποίων παράγονται και αναπαράγονται οι ασύμμετρες έμφυλες σχέσεις.

Η αμφιφυλοφιλία είναι και για τα δύο φύλα η πρωταρχική κατάσταση πάνω στην οποία χτίζεται η σεξουαλική ταυτότητα που στρέφεται ως προς συγκεκριμένο προσανατολισμό ερωτικού αντικειμένου. Για τον Φρόντ η σεξουαλική υποκειμενικότητα οργανώνεται φαλλικά. Η φυσική διαφορά μεταξύ των φύλων, και η συνειδητοποίησή της, λαμβάνει χώρα σε συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο. Το πλαίσιο αυτό είναι η πατριαρχία – η σεξουαλική απαγόρευση υπό την επιβολή του νόμου του πατέρα κατά τη διάρκεια του Οιδιπόδειου συμπλέγματος.¹³⁸ Το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα εισάγει την έμφυλη διαφοροποίηση, μία διαφοροποίηση άμεσα συνυφασμένη με τη γλώσσα, την εξουσία, την κοινωνική οργάνωση και τους θεσμούς. Επιπλέον, η διαφοροποίηση αυτή είναι ιεραρχική: τοποθετεί τον άνδρα στον πυρήνα της εξουσίας, αποκλείοντας ταυτόχρονα τη γυναίκα από αυτή.

Η καινοτομία του Λακάν έγκειται στο ότι ξαναδιαβάζει τον πυρήνα της Φροϋδικής θεωρίας, το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα, με έμφαση στη γλώσσα. Το τοποθετεί τον προ-οιδιπόδειο πρωταρχικό δεσμό με τη μητέρα, ως το πεδίο της φαντασιακής επιθυμίας, και την οιδιπόδεια σχέση ως το πεδίο της έλευσης της Συμβολικής τάξης πραγμάτων, της γλώσσας, του πολιτισμού.¹³⁹ Ο φαλλός ως όρος που εισάγει ο Λακάν αποτελεί το σημείο εκκίνησης της σεξουαλικής διαφοράς, και το σημείο διαχωρισμού μεταξύ Φαντασιακού και Συμβολικού πεδίου. Εδώ όμως, ο φαλλός, δεν σχετίζεται απαραίτητα με το βιολογικό πέος που χρησιμοποιεί ο Φρόντ. Ο φαλλός, για το Λακάν είναι, πλαστός, φανταστικός, απατηλός.

Ας δούμε το ρόλο που παίζει ο φαλλός στη διαμόρφωση του Εγώ. Η επιθυμία των παιδιών και των δύο φύλων, κατά την προ-οιδιπόδεια περίοδο είναι η επιθυμία να ταυτιστούν με τη μητέρα, να τους ανήκει αποκλειστικά η μητέρα, και το σώμα της μητέρας. Η ταύτιση αυτή αγγίζει την πληρότητα. Σύντομα τα παιδιά θα ανακαλύψουν πως το σώμα της μητέρας είναι ελλιπές, και πως και της μητέρας η επιθυμία είναι αλλού επενδυμένη: στον πατέρα, και το φαλλό. Η συνειδητοποίηση αυτή του παιδιού, λαμβάνει χώρα την ίδια εποχή που το παιδί κατακτά τη γλώσσα, και τον πολιτισμό, και αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ψυχολογικά και σωματικά ως ξεχωριστή οντότητα (διαφορετική από το σώμα της μητέρας). Η κατάσταση αυτή, λέει ο Λακάν,

¹³⁸E. Grosz. "Psychoanalysis and Scandal" στο *Jacques Lacan. A Feminist Introduction*. Routledge, London, 1990 σ. 130

¹³⁹ Στο ίδιο, σ. 131

αναδύεται με την έλευση ενός τρίτου προσώπου, του πατέρα, φορέα του Νόμου και της απαγόρευσης.¹⁴⁰ Ο πατέρας που κατέχει το φαλλό, είναι εκείνος που επιβάλλει την απαγόρευση του Οιδιπόδειου πάθους, μία απαγόρευση που γεννάει την ασυνείδητη επιθυμία. Για το Λακάν και τα δύο φύλα εισάγονται στη συμβολική τάξη της γλώσσας ως ευνουχισμένα. Ο ευνουχισμός αυτός προκύπτει τη στιγμή του διαχωρισμού από την κατάσταση της πληρότητας (σχέση με τη μητέρα και το σώμα της) που βιώνεται άπαξ διαπαντός ως έλλειψη, ως χαμός, της σχέσης με τη φανταστική, αρχαϊκή μητέρα. Ο πόνος αυτής της έλλειψης αποτελεί τον ευνουχισμό.

Ας προσέξουμε εδώ, πως παρά το γεγονός πως και τα δύο φύλλα διέπονται από την απώλεια του Φανταστικού, για το Λακάν το Συμβολικό δεν παύει να είναι αρσενικό, ανδροκεντρικό, ανδροκρατούμενο. Αγόρια και κορίτσια είναι ευνουχισμένα, αλλά ο φαλλός στη δυτική κοινωνία ταυτίζεται με την ανδρική κυριαρχία, άρα μπαίνουμε αυτομάτως σε περαιτέρω διαχωρισμούς σε κατόχους ή μη του φαλλού. : Ο ανδρισμός κατασκευάζεται γύρω από το σημαίνον του φαλλού γιατί αποτελεί το πιο χειροπιαστό στοιχείο της ανθρώπινης συνουσίας. Προκύπτει ο ορισμός του ανδρισμού ως φαλλικού και της θηλυκότητας ως μη φαλλικής. Αν ο ανδρισμός ορίζεται μέσω του φαλλού, η θηλυκότητα ορίζεται μέσω της έλλειψης, και άρα αποκλείεται από το συμβολικό και τη γλώσσα. Η θηλυκότητα βρίσκεται έξω από τη γλώσσα, τον πολιτισμό, τον ορθό λόγο: «δεν υπάρχει γυναίκα που δεν αποκλείεται από την αξία των λέξεων». Άρα η Λακανική διατύπωση της σεξουαλικότητας διαποτίζεται από τα παλαιότερα και παραμένοντα στερεότυπα, του ανδρισμού ως ενεργού και δυναμικού, επιθετικού, της θηλυκότητας ως αποκλειόμενης, παθητικής. Αυτό συνάδει με την πατριαρχική κουλτούρα, όπου οι γυναίκες αποκλείονται από το λόγο. Παράλληλα, η Λακανική ερμηνεία της σεξουαλικότητας αποσταθεροποιεί τις άκαμπτες υπάρχουσες νόρμες, και ξεγυμνώνει την «απάτη» της σεξουαλικής ταυτότητας. Σύμφωνα με το Λακάν τα υποκείμενα αν και οργανώνουν τη σεξουαλικότητά τους γύρω από το σημαίνον του φαλλού, παραμένουν πάντα διχοτομημένα. Η παγιότητα της σεξουαλικής ταυτότητας, και του φύλου δεν υφίσταται εφόσον είναι πάντοτε πεδία ανοιχτά σε αναπροσαρμογή.¹⁴¹ Η ασυνείδητη επιθυμία και ο ασυνεχής της χαρακτήρας είναι που καθιστά το παραπάνω εφικτό, και

¹⁴⁰ Στο ίδιο

¹⁴¹ Στο ίδιο, σ. 132

που δεν μπορεί να διαχωριστεί ποτέ από την φαλλοκεντρική οργάνωση της σεξουαλικής υποκειμενικότητας.

Η θεωρία του Λακάν, υποστηρίχθηκε με ενθουσιασμό από τη φεμινίστρια κριτικό Juliet Mitchell όπου επιχειρεί μία σύζευξη ψυχαναλυτικής και μαρξιστικής προσέγγισης στη μελέτη του φύλου και της σεξουαλικότητας (αλτουσεριανή). Για τη Mitchell η ψυχανάλυση δεν είναι η ίδια φαλλοκεντρική, αλλά φαλλοκεντρική είναι η κοινωνία την οποία περιγράφει. Η ψυχανάλυση αποτελεί έξοχο εργαλείο αποδόμησης των έμφυλων ιεραρχιών. Αν η ψυχανάλυση είναι φαλλοκεντρική, είναι γιατί η κοινωνία που περιβάλλει το υποκείμενο στου οποίου τον ψυχισμό η ψυχανάλυση στοχεύει να διεισδύσει είναι πατροκεντρική. Ο πατέρας, ως φορέας του νόμου και της απαγόρευσης, είναι το τρίτο πρόσωπο που στοχεύει να σπάσει την ακοινωνική δυαδική ομάδα, μητέρας – παιδιού. Οι σύγχρονοι ορισμοί του ανδρισμού και της θηλυκότητας πραγματοποιούνται μέσα στο πατροκεντρικό πεδίο του Συμβολικού, με τον άνδρα ως αυτόνομο και αυτοεκπληρούμενο υποκείμενο, και τη γυναίκα ως στερημένο άλλο. Ο άνδρας έχει μία εικόνα πληρότητας για τον εαυτό του, και την αίσθηση απώλειας την προβάλλει πάνω στη γυναίκα, που γίνεται φορέας του φαντασιωτικού και αποκλείεται από το συμβολικό, τον πολιτισμό, τον λόγο.¹⁴² Μπορούμε να δούμε πως αυτοί οι έμφυλοι καθορισμοί συντελούν στην διαμόρφωση μιας πατριαρχικής κοινωνικής πραγματικότητας: εξιδανίκευση της οικογενειακής ζωής, πλαστός διαχωρισμός μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου χώρου, παραγκωνισμός της γυναίκας στον ιδιωτικό.

Αν το «θηλυκό» ταυτίζεται με όρους έλλειψης και διαφοράς, αν διαφεύγει συνεχώς του συμβολικού, του πολιτισμού, και της γλώσσας, τότε θα πρέπει να ξεφεύγει από τις συνήθεις κατηγοριοποιήσεις. Οι γυναίκες δεν μπαίνουν εύκολα στους θηλυκούς τους ρόλους, αλλά απωθούν, αρνούνται και αντιστέκονται, τόσο σε προσωπικό όσο και σε θεσμικό επίπεδο. Με αυτή την ανάγνωση μπορούμε να διαβάσουμε το νευρωτικό σύμπτωμα, π.χ υστερία, ως αντίσταση στον παράλογο και συχνά αντιφατικό ρόλο που επιβάλλεται από την πατριαρχία, και ως άρνηση υποταγής σε αυτό το ρόλο. Εδώ η Rose αντλεί από την έννοια που εισήγαγε ο Λακάν *jouissance*, για να περιγράψει μια μυστηριώδη κατάσταση σεξουαλικής απόλαυσης και πληρότητας με την οποία οι γυναίκες έχουν ιδιαίτερη σχέση, και που τις τοποθετεί σε κάτι πέρα από απλό συμπλήρωμα του φαλλού και της φαλλικής σεξουαλικότητας.

¹⁴² Στο ίδιο, σ. 133

Το πρόβλημα είναι πως αν η γυναικεία *jouissance* τοποθετείται και αυτή εκτός του συμβολικού πεδίου, τότε τι ανατρεπτικό για τις εγκαθιδρυμένες έμφυλες διαφορές θα μπορούσε να επιφέρει.

Η μετα-Λακανική σχολή σκέψης του φεμινισμού υιοθετεί μεν τις Λακανικές έννοιες της δόμησης του ανδρισμού και της θηλυκότητας, που τοποθετούν τη γυναίκα ως τον ελλειπτικό άλλο, ωστόσο επιχειρεί να επανακαθορίσει τη γυναίκα με όρους διαφορετικούς από εκείνους που τη θέλουν ως το εκ διαμέτρου αντίθετο του ανδρισμού, ή εκείνους που την ορίζουν με μοναδική αναφορά σε μία φαλλική διαμόρφωση της σεξουαλικότητας. Είναι μία θετική προσέγγιση της θηλυκότητας που υπογραμμίζει τις πιθανές πολλαπλές πηγές θηλυκής σεξουαλικής ταυτότητας και απόλαυσης, όταν αυτή εξετάζεται πέρα από τη μοναδικότητα του φαλλού, ως οργανωτικής αρχής της διαφοράς του φύλου και της συγκρότησης έμφυλων υποκειμένων.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το έργο της Julia Kristeva, η οποία ορίζει το σημειωτικό ως πεδίο προ-γλωσσικής (και άρα προ-οιδιπόδειας) εμπειρίας, όπου συμμετέχουν οι σωματικές ενορμήσεις, και τα πρωταρχικά συναισθήματα επιθυμίας σε σχέση με την πρώτη σχέση του παιδιού με τη μητέρα. Αυτή η επιθυμία όλων μας για την προ-οιδιπόδεια μητέρα αποτελεί θεμέλιο λίθο της προσωπικότητας και μπορεί να εκφράζεται καθημερινά ποικιλοτρόπως, μέσω παραδρομών, σιωπών κ.λ.π. Ακόμα, και αυτό είναι το πιο ενδιαφέρον, οι εκφράσεις αυτής της επιθυμίας που επιβιώνει πάντοτε στο ασυνείδητο, αποτελούν ανατρεπτικό μέσω των παγιωμένων έμφυλων ταυτοτήτων, καθώς ανακαλούν ένα προ-πατριαρχικό επίπεδο ύπαρξης, αλλά και ένα πεδίο που δεν έχει ακόμα εγκαθιδρυθεί η σεξουαλική διαφορά και δεν έχει εγγραφεί ο πολιτισμός στο υποκείμενο. Τα παραπάνω δεν είναι μόνο ανατρεπτικά αλλά αποτελούν άλλη μία οδό που μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως η θηλυκότητα, ως κάτι που έχει συγκροτηθεί πάνω στην απαγόρευση, και τον Νόμο του Πατέρα, εμπεριέχοντας τις αντιφάσεις που αυτά επιφέρουν, είναι απόλυτα συνυφασμένη με την ανατροπή και την αντίσταση, δεν είναι ποτέ πλήρης, κάτι που δείχνει τον ασταθή της χαρακτήρα, και την αστάθεια γενικότερα που εμπεριέχουν οι διαχωρισμοί έμφυλων ταυτοτήτων.

Η Kristeva επισημαίνει, πως το Φρουϊδικό Οιδιπόδειο δράμα, ή η Λακανική ένταξη στο Συμβολικό, προϋποθέτει την αποξένωση από το μητρικό σώμα, την απόθεση του γυναικείου σώματος που συντελείται διά της βίας, που η θεωρητικός αποκαλεί *abjection* (*ab-jicere*: εκδιώκω, αποβάλλω, απορρίπτω, *abjectus*: απόβλητος,

απόκληρος, ειδεχθής)¹⁴³. Για την Kristeva, η μητέρα γίνεται abject, απεχθής, απορριπτέα, αντικείμενο μίσους και φόβου. Όπως οι Dinnerstein και Chodorow, έτσι και η Kristeva θεωρεί πως το παιδί φοβάται τις φανταστικές δυνάμεις (την πληρότητα που της προβάλλει) της μητέρας, και έτσι την απορρίπτει καταφέροντας παράλληλα να δημιουργήσει αυτόνομο σωματικό και ψυχικό χώρο.¹⁴⁴ Η επιθυμία για την αρχαϊκή μητέρα δεν είναι ποτέ πλήρως απωθημένη με την είσοδο στο συμβολικό, παρά η αλληλοδιάχυση μεταξύ συμβολικού και σημειωτικού είναι συνεχής. Σύμφωνα με αυτά μπορούμε να μελετήσουμε τις στιγμές όπου το σημειωτικό, ξεγλιστράει από την ακαμψία των πατριαρχικών νόμων, που η Kristeva μελετάει στη γραφή κάποιων πρωτοποριακών συγγραφέων όπως οι Mallarme, Lautremont, Artaud, Joyce, βρίσκοντας τα σημεία όπου εκφράζεται μία «θηλυκή» επιθυμία που παραπέμπει στην αρχαϊκή μητέρα και αψηφά τον πατριαρχικό νόμο. Στο πεδίο αναζητήσεων καταφατικών ανασημάνσεων των γυναικείων «ιδιαιτεροτήτων» και της γυναικείας επιθυμίας πέρα από τους φαλλοκεντρικούς όρους, περιλαμβάνεται και η δυνατότητα μιας τέτοιας γλώσσας (όπως η ποιητική γλώσσα) που διαφεύγει της συμβολικής τάξης, και εμπεριέχει τη δυνατότητα αντίστασης σε αυτή. Επιπλέον, για την Kristeva, οι γυναίκες μπορούν να ανακτήσουν ένα μέρος της απωθημένης φαντασιακής σχέσης με τη μητέρα μέσω της εμπειρίας της εγκυμοσύνης, που παραπέμπει σε μία ηδονική, αυτόνομη σχέση με κάποιον Άλλο. Όμως η Kristeva θα μας πει πως δεν είναι δυνατόν να αποποιηθεί κανείς το Συμβολικό χωρίς να περάσει στην ψύχωση. Το γεγονός πως η ποιητική γλώσσα αγγίζει ένα αρχαϊκό, προ-πατριαρχικό, προ-συμβολικό επίπεδο χωρίς να εντάσσεται στην ψύχωση οφείλεται στο γεγονός πως και η ίδια η ύπαρξη της ποιητικής γλώσσας και η αναγνώρισή της ως τέτοιας διαδραματίζεται εντός του συμβολικού πεδίου μέσω των κανόνων του. Αυτή η μη ψυχωτική αναδρομή των γυναικών στο προ-Συμβολικό (σημειωτικό) που δύναται να συντελεστεί μέσω της πράξης της γέννας, όπου δηλαδή, γεννώντας το υποκείμενο ενσωματώνει τη μητρική ταυτότητα, η γυναίκα επανέρχεται σε επαφή με τη μητέρα και το σώμα της, προστατεύεται επίσης από την ψύχωση λόγω του ότι αναγνωρίζεται επίσης και προστατεύεται κοινωνικά από το Συμβολικό.¹⁴⁵ Ας σημειώσουμε στο σημείο αυτό, πως η Kristeva με αυτή τη θεώρηση, εισέρχεται σε ουσιοκρατικές θεωρήσεις της

¹⁴³ Α. Αθανασίου. «Αναζητώντας τη 'Σημειωτική Χώρα': Ετερότητα, Αποστροφή και ο Τρόμος του Εκ-τοπισμένου Υποκειμένου» στο *Εκ των Υστέρων*, Αθήνα, Νοέμβριος 2006, Εξάντας σ. 110.

¹⁴⁴ E. Grosz. "Psychoanalysis and Scandal" στο *Jacques Lacan. A Feminist Introduction*. Routledge, London, 1990 σ. 137

¹⁴⁵ Α. Αθανασίου. «Αναζητώντας τη 'Σημειωτική Χώρα': Ετερότητα, Αποστροφή και ο Τρόμος του Εκ-τοπισμένου Υποκειμένου» στο *Εκ των Υστέρων*, Αθήνα, Νοέμβριος 2006, Εξάντας σ. 110.

ταυτότητας, όπου το γυναικείο ταυτίζεται με το μητρικό, υπονοώντας μία κοινή παγκόσμια, αχρονική, ουσία, καθώς επίσης στον αντίποδα της ψυχαναλυτικής (φροϋδικής και Λακανικής) απαξίωσης, εδώ εξιδανικεύεται υπερβολικά.

Σύμφωνη με τον Λακάν η Γαλλίδα θεωρητικός Luce Irigaray, θεωρεί πως το θηλυκό βρίσκεται εκτός συμβολικού νόμου. Αντίθετα όμως από το Λακάν, θεωρεί πως η θηλυκότητα εμπεριέχει πάντοτε ανατροπή. Στο έργο της *This Sex Which Is Not One*¹⁴⁶ διερευνά τη δυνατότητα ενός γυναικείου λόγου (discourse) που μπορεί να εμπεριέχει ανατρεπτικές διαστάσεις ως προς την γλώσσα της πατριαρχικής ανδροκρατούμενης κουλτούρας. Η Irigaray, τοποθετούμενη στο θέμα της γυναικείας σεξουαλικότητας προτείνει ένα άμεσο δεσμό μεταξύ των γυναικών, μια ιδιαίτερη σωματική σχέση, που βρίσκεται στο πεδίο της μητρότητας που έχει εκθρονιστεί από την πατριαρχία, λόγος για τον οποίο το έργο της συχνά έχει θεωρηθεί ουσιοκρατικό. Σε συμφωνία με την κριστεβική θεώρηση της μητρότητας, η καθηγήτρια φιλοσοφίας και ψυχαναλύτρια, θεωρεί τη μητρότητα χώρο που συστήνει μία προ-λεκτική, προ-οιδιπόδεια διάσταση της εμπειρίας. Η κριτική που ασκεί στον κλασσικό ψυχαναλυτικό λόγο εστιάζει στην απουσία ή τη συμβολική απαξίωση της μητρικής μορφής. Η Irigaray ισχυρίζεται πως ολόκληρος ο Δυτικός πολιτισμός στηρίχθηκε στο φόντο της μητέρας.¹⁴⁷ Ακολούθως, η σχέση μητέρας κόρης, είναι αναπόφευκτα ένα πεδίο σύγκρουσης καθώς κινείται πάντα στα πλαίσια αποκλεισμού από τη συμβολική τάξη. Το γεγονός αυτό καθιστά δύσκολη την αναζήτηση εναλλακτικών σχέσεων εκτός της αμφιθυμίας. Έτσι, η Irigaray αναζητάει και αυτή τις δυνατότητες, μίας «γυναικείας γλώσσας» που δύναται να συνταράξει τα θεμέλια μίας φαλλοκεντρικής σημασιολογίας των πραγμάτων.

Ας παρατηρήσουμε σύντομα στο σημείο αυτό, πως ενώ τα πρώτα κείμενα της δεκαετίας του '70 για τη μητρότητα (χαρακτηριστικά τα κείμενα των Rubin, Chodorow) έρχονται με ριζοσπαστικό τρόπο να την αποφυσικοποιήσουν, να της αποδώσουν δηλαδή τον κοινωνικό και πολιτικό χαρακτήρα, απομυθοποιώντας την έτσι και απεκδύοντας την από την ιερότητα που της αποδίδει η πατριαρχία, τα σύγχρονα κείμενα (χαρακτηριστικό το έργο της Kristeva) επιχειρούν να την αναγάγουν σε υπέρτατη δύναμη ανατρεπτικού πεδίου, αλλά και σε παγκόσμια ουσία,

¹⁴⁶ L. Irigaray, *This Sex Which Is Not One*, Cornell University Press, New York, 1985 αγγλ. μετ. C. Porter & C. Burke

¹⁴⁷ Σ. Π. Βοσνιάδου, Όρια και Αντιφάσεις στη συγκρότηση των έμφυλων ταυτίσεων στις γυναίκες μέσα από τη σχέση μητέρας-κόρης. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2000, σ. 33

που ενδεχομένως είναι αντίθετο με τους φεμινιστικούς σκοπούς (αν μπορούμε να μιλήσουμε για τέτοιους).

Στον αντίποδα μιας τέτοιας προσέγγισης βρίσκεται η ανάγνωση της Αμερικανίδας θεωρητικού, Judith Butler. Για την Butler οι αναγνώσεις τόσο της Irigaray όσο και της Kristeva, στην απόπειρά τους να αναθεωρήσουν τη θηλυκότητα πέραν μιας φαλλικής κυριαρχίας διολισθαίνουν σε μία ουσιολογική προσέγγιση της γυναικείας ταυτότητας. Ιδιαίτερος για το έργο της Kristeva η συγγραφέας αναρωτιέται αφενός, κατά πόσο προσφέρει έναν λόγο που αποστασιοποιείται πραγματικά από τον παραδοσιακό ψυχαναλυτικό λόγο, αφετέρου κατά πόσο παρέχει δυνατότητα αλλαγής ή ανατροπής, εφόσον η δυνατότητα αυτή εννοείται μόνο στο πεδίο της ψύχωσης.

Για την Butler, όταν με Λακανικούς όρους λέγεται ότι κάποιος αναλαμβάνει ένα φύλο, αυτό δεν σημαίνει πως το υποκείμενο μελετάει και επιλέγει ενσυνείδητα ποιο φύλο θα αναλάβει, παρά μάλλον η ανάληψη επιβάλλεται από ένα ρυθμιστικό μηχανισμό. Αν η ψυχανάλυση μας λέει πως το σώμα γίνεται έμφυλο μέσα από πρακτικές ταύτισης, οι πρακτικές αυτές διέπονται από ρυθμιστικά σχήματα, που υπαγορεύονται κοινωνικά και ιστορικά και αποτελούν αναθεωρήσιμα κριτήρια καθυπόταξης των «σωμάτων που έχουν σημασία».¹⁴⁸ Η συγγραφέας θέτοντας μία σειρά από ερωτήματα σχετικά με τους τρόπους της κοινωνικής και ψυχικής υποκειμενοποίησης, αναδεικνύει πως η δύναμη και η αναγκαιότητα αυτών των κανονιστικών προτύπων που υπαγορεύουν τις μορφές της έμφυλης ταυτότητας, πηγάζει από τη διαρκή επανεπιβεβαίωσή τους ως τέτοιων. Με άλλα λόγια, αν ο Λακάν μας λέει πως ο Συμβολικός Νόμος κατέχει το αυτόνομο στάτους ενός πράγματος που προϋπάρχει της ανάληψης του φύλου, η συγγραφέας μας λέει πως, ο Συμβολικός Νόμος, που ρυθμίζει το φύλο, κατέχει τη θέση αυτή καθώς επανεπιβεβαιώνεται ως ο νόμος, την ίδια στιγμή που παράγεται ως ο νόμος από τις ίδιες τις επιταγές που επιβάλλει.¹⁴⁹ Κατά τον ίδιο τρόπο λέγοντας πως οι έμφυλες ταυτότητες συγκροτούνται επιτελεστικά μέσω από-μιμήσεων, η συγγραφέας υπογραμμίζει πως οι από-μιμήσεις αυτές προϋποθέτουν ένα ιδεατό πρωτότυπο, που στην πραγματικότητα δεν υπάρχει. Η έμφυλη ταυτότητα συγκροτείται μέσω της

¹⁴⁸ J. Butler *Bodies That Matter. On The Discursive Limits of Sex*, New York, Routledge, 1993, σ. 14

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 15

μίμησης της μίμησης.¹⁵⁰ Η κριτική που ασκείται στην ψυχανάλυση στο πλαίσιο αυτό είναι πως τεκμηριώνει τις ηγεμονικές λειτουργίες του Συμβολικού νόμου ενσταλάζοντας την ετεροφυλοφιλία ως απόλυτο ρυθμιστικό κανόνα.

Είδαμε πως ο ψυχαναλυτικός φεμινισμός υπογραμμίζει πως οι διαδικασίες συγκρότησης του κοινωνικού φύλου εμπεριέχουν την άσκηση ελέγχου της σεξουαλικότητας. Ο έλεγχος αυτός πραγματοποιείται μέσω ποικιλοτρόπων μηχανισμών. Μέρος των μηχανισμών αυτών είναι και οι πολιτισμικές εννοιολογήσεις του καθαρού έναντι του μισητού που ιστορικά υφαινόνται κυρίως επάνω στο γυναικείο σώμα, όπως θα δούμε παρακάτω, επιχειρώντας να αναδείξουμε τους τρόπους με τους οποίους το υποκείμενο δύναται να αφομοιώσει την συμβολική φαλλική υπεροχή έναντι μιας αρνητικά σημασιοδοτημένης θηλυκότητας. Έπειτα, γίνεται αναφορά στην έννοια της θηλυκότητας ως *μασκαράτας* που πρώτη εισήγαγε η Βρετανίδα ψυχαναλύτρια Joan Riviere, ως τρόπου μεταμφίεσης ενός πλήρους εαυτού (εαυτού που έχει υπερισχύσει της υποδεέστερης επιβεβλημένης θέσης, αποκτώντας συμβολική εξουσία) σε ελλειπτικό εαυτό, για λόγους εξομάλυνσης των προσωπικών ενοχών με τις κοινωνικές επιβολές. Τέλος, γίνεται αναφορά στο ζήτημα της «ταυτότητας» καθώς αυτό απασχόλησε πάντα τόσο τη φεμινιστική σκέψη όσο και την ψυχανάλυση. Είδαμε πως μεγάλη μερίδα της ευθύνης για τη διαμάχη κάποιων φεμινιστικών τάσεων έναντι της ψυχανάλυσης, είχε η κριτική για μια οντολογική προσέγγιση της θηλυκής ταυτότητας. Όμως, σύγχρονες προσεγγίσεις του ζητήματος αυτού, με χαρακτηριστική την άποψη της Diana Fuss, θα μας προτρέψουν να σταθούμε κριτικά απέναντι στο δίπολο, κονστρουκτιβισμός/ουσιοκρατία, καθώς αυτός είναι ένας διαχωρισμός που μπορεί αφενός να περιορίσει τη μελέτη του φύλου, αφετέρου ο κονστρουκτιβισμός δεν ξεφεύγει πάντοτε από τις παγιωμένες ή δεδομένες θεωρήσεις των οντολογικών προσεγγίσεων ούτε εμπεριέχει πάντοτε την ευελιξία που ισχυρίζεται.

¹⁵⁰ J. Butler, «Από-Μίμηση Και Έμφυλη Ανυπακοή» στο *Θεωρίες και Πρακτικές της Ανθρωπολογίας*, Γιαννακόπουλος, Κ., (επ), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006, σ. 233

VII. Υποτίμηση της Γυναικείας Σεξουαλικότητας. Συνεπαγωγές.

Η άγνοια γύρω από τη γυναικεία σεξουαλικότητα, κυρίως εκ μέρους της ιατρικής επιστήμης συνετέλεσε στη δημιουργία διάφορων παρανοήσεων ως προς τη γυναικεία σεξουαλικότητα.¹⁵¹ Παράλληλα, γνωρίζουμε την αρνητικά φορτισμένη πολιτισμική εννοιολόγηση του *μαρού*, κατ' εξοχήν συνδεδεμένου με το θηλυκό. Τα μiasματικά αντικείμενα ενός πολιτισμού κατατάσσονται σχηματικά σε δύο τύπους: «Στα περιττωματικά και τα εμμηνοειδή. Τα δάκρυα και το σπέρμα, λόγου χάρη, δεν έχουν μiasματικό αξιακό φορτίο, μολονότι συνδέονται με σωματικά όρια»¹⁵²

Από την εποχή του Ιπποκράτη, η εμμηνόρροια εξηγείται ως τρόπος *καθαρισμού* του γυναικείου σώματος από τις ακαθαρσίες του. Παρόμοια είναι η άποψη του Γαληνού το δεύτερο αιώνα, πως η εμμηνόρροια είναι αποβολή αίματος που *περισσεύει*. Αντίστοιχα, οι διαδικασίες αποβολής, απόρριψης, σωματικού υλικού στους άνδρες επιτυγχάνεται με άλλους τρόπους που όμως σημασιοδοτούνται επιστημονικά ως ωφέλιμοι προς τη διατήρηση της καλής υγείας. Ειδικά από το δέκατο ένατο αιώνα και μετά, η εμμηνόρροια χαρακτηρίζεται ως παθολογική και περιγράφεται με όρους ασθένειας. Αυτό έχει άμεση σχέση με την ανάπτυξη της γυναικολογίας, ως ξεχωριστής ιατρικής ειδικότητας,¹⁵³ που γίνεται για οικονομικούς και πολιτικούς λόγους, δημιουργείται ένας λόγος που επιχειρεί να ελέγξει όλα τα επίπεδα της γυναικείας ύπαρξης, παθολογικά, ψυχολογικά, ηθικά. Η γυναίκα αποτελεί εξ' ορισμού ασθένεια, διαταραχή, απόκλιση από την υγεία που εκπροσωπεί ο άνδρας.¹⁵⁴ Οι μεταφορές που επιστρατεύονται για να περιγράψουν την εμμηνόρροια είναι συνήθως με όρους, «αποβολής, απόρριψης, χαμού, απώλειας, ζημίας»¹⁵⁵ Αυτό όμως έχει άμεση σχέση με τις μεταφορές που επιστρατεύονται για να χαρακτηρίσουν ένα βιολογικό δεδομένο που πάνω του φέρει κάτι τόσο πολιτισμικά επιφορτισμένο όσο η γυναικεία αναπαραγωγική δυνατότητα. Καθώς η εμμηνόρροια είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την αναπαραγωγική διαδικασία και τη σύλληψη η έμμηνος εμφάνισή της, ακολουθείται με την υπολανθάνουσα εικόνα αποτυχίας

¹⁵¹ C. Thompson, "Some effects of the derogatory attitude towards female sexuality." In *Psychoanalysis and Women*, Penguin, 1973

¹⁵² Τζ. Κρίστεβα, «Από τη ρυπαρότητα στο μίσημα» στο *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Α. Αθανασίου (επ.), Αθήνα, Νήσος, 2006, σ. 373

¹⁵³ Για μια ιστορία ανάπτυξης του γυναικολογικού κλάδου, ιδωμένη από την πλευρά της έμφυλης ανισότητας, βλ. O. Moscucci, *The Science of Woman*, Cambridge University Press, Oxford, 1990.

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σ.σ 102-103

¹⁵⁵ I. Lowy, "Gender and Science" in *Gender and History*, Vol 11, No. 3, Oxford, Blackwell

σύλληψης, κάτι που εμποτίζεται με αρνητική σημασία και ενοχοποιείται, αναπαράσταση που σαφώς δεν έχει σχέση, αν θα θέλαμε να μιλήσουμε για «πραγματικό βιολογικό δεδομένο» με την αποβολή ιστού και τη δημιουργία νέου.¹⁵⁶

Το εμμηνορρυσιακό αίμα θα μας πει η Kristeva «αντιπροσωπεύει τον κίνδυνο που έρχεται μέσα από την ταυτότητα (κοινωνική ή γενετήσια), απειλεί τη σχέση ανάμεσα στα φύλα μέσα στο κοινωνικό σύνολο και , μέσω της διαδικασίας της εσωτερίκευσης, την ταυτότητα του κάθε φύλου ως προς τη γενετήσια διαφορά»¹⁵⁷ Η εμμηνορροια όπως και τα περιττώματα, ως τύποι μιάσματος, ψυχαναλυτικά ανήκουν και οι δύο στη δικαιοδοσία του μητρικού και/ή του γυναικείου.¹⁵⁸ Η ενοχοποίησή τους που επιτυγχάνεται με τη συνεργασία πολλών κοινωνικών θεσμών (ίσως από τα λίγα παραδείγματα που επιστήμη και εκκλησία συγκλίνουν και μάλιστα αν το μελετήσει κανείς με την κοινή αφετηρία της ενοχοποίησης της γυναικειάς σεξουαλικότητας για λόγους ελέγχου και καταστολής) θα μας οδηγήσει στον φόβο για την αρχέγονη μητέρα που είναι ουσιαστικά φόβος για την τεκνοποιητική της εξουσία.¹⁵⁹ Έτσι, συνεχίζει η Kristeva, δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός πως οι τελετές που σχετίζονται με το μίasma πολλαπλασιάζονται σε κοινωνίες όπου η πατρογραμμική εξουσία δεν διασφαλίζεται επαρκώς, «σαν να αναζητείται στον καθαρμό ένα υποστήριγμα για τον αγώνα της ενάντια στη σφετερίστρια μητρογραμμικότητα.»¹⁶⁰ Ακόμα, οι τελετές αυτές απαντώνται σε κοινωνίες τρομοκρατημένες από τον ενδεχόμενο υπερπληθυσμό, ενώ σε άλλες όπου η τεκνοποιία ενθαρρύνεται, εξαφανίζονται οι τελετές εναντίον της μόλυνσης, και παρατηρείται ακόμα και τάση προς άρση του ταμπού της αιμομιξίας.¹⁶¹

Ας θυμηθούμε τώρα, πως η γυναίκα έχει να επιτελέσει μία μετάβαση της ερωτικής επιθυμίας στον κόλπο, μετατρέποντας έτσι την αρσενική, ενεργητική λιβιδική της οργάνωση, σε παθητική, γυναικεία. Θα πρέπει επίσης να αντιμετωπίσει την αντίφαση του να ανακαλύψει αυτή τη νέα της σεξουαλικότητα στο χώρο που σημασιοδοτείται όχι μόνο με όρους έλλειψης, αλλά και απαγόρευσης και μισαρέτρειας, εν μέσω ενός πολιτισμού που δίνει μεγάλη έμφαση στην καθαρότητα ως

¹⁵⁶ E. Martin, “Medical Metaphors of Women’s Bodies: Menstruation and Menopause” in *The Woman in the Body: A Cultural Analysis of Reproduction*. Boston, Beacon Press

¹⁵⁷ Τζ. Κρίστεβα, «Από τη ρυπαρότητα στο μίasma» στο *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Α. Αθανασίου (επ.), Αθήνα, Νήσος, 2006, σ. 373

¹⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 374.

¹⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 375.

¹⁶⁰ Στο ίδιο.

¹⁶¹ Στο ίδιο, σ. 377.

γυναικείο προσόν, έναντι του μιαινού που ταυτίζεται με το σεξουαλικό και πάλι ως θηλυκή ποιότητα. Υπό αυτό το πρίσμα δεν εκπλήσσει πως οι γυναίκες μπορεί να επιδίδονται σε προσπάθειες συμφιλίωσης με τα δοσμένα κοινωνικά πρότυπα, αποβαίνοντας σε πράξης απώθησης της σεξουαλικής τους υπόστασης.¹⁶²

ΙΧ. Η θηλυκότητα ως μεταμπίηση και η φυγή από αυτή.

Είδαμε τους τρόπους με τους οποίους η ψυχανάλυση αντιλαμβάνεται τη γυναίκα ως ελλειπτικό υποκείμενο. Ο Φρόντ γράφοντας για το Ταμπού της Παρθενίας, εξηγεί πως ο πρωτόγονος άνθρωπος κάθε φορά που θέτει ένα ταμπού (απαγόρευση) το κάνει γιατί φοβάται κάποιο κίνδυνο.¹⁶³ Σε αυτήν την εργασία λοιπόν θα γράψει, πως οι άνδρες φοβούνται τις γυναίκες, και «αυτός ο φόβος βασίζεται ίσως στο ότι η γυναίκα είναι διαφορετική από τον άνδρα, αιώνια ανεξιχνίαστη και μυστηριώδης, αλλόκοτη και για αυτό επικίνδυνη. Ο άνδρας φοβάται πως «εξασθενημένος από τη γυναίκα θα του μεταδοθεί η θηλυκότητά της και θα γίνει ανίκανος.»¹⁶⁴ Ας μην ξεχνάμε πως όσο το κορίτσι πίστευε κάποτε πως έχει φαλλό, άλλο τόσο το πίστευε και το αγόρι, και πως το αγόρι τρομάζει στη συνειδητοποίηση της έλλειψης αυτής, και πρώτα πρώτα με τη μητέρα του, για την οποία θα πιστέψει πως ευνουχίστηκε από τον πατέρα, κάτι που όχι μόνο θα τον κάνει να φοβηθεί έναν επικείμενο δικό του ευνουχισμό από τον τιμωρό-πατέρα, αλλά και θα θυμώσει με τη μητέρα του που αφέθηκε να ευνουχισθεί. Το τελευταίο δύναται να αποτελέσει μία ασυνείδητη πηγή μισογνισμού και υποτίμησης για τα πλάσματα αυτά που φαντάζουν παθητικά και αδύναμα, συναισθήματα τα οποία θα έχουν τη ρίζα τους στο ότι κάποτε το αγόρι φοβόταν μήπως κι αυτό βρεθεί σε αυτή τη θέση.

Αν λοιπόν η γυναίκα, μαθαίνει να ζει με τους δυσμενείς όρους της κοινωνικής σημασιολόγησής της με όρους έλλειψης, πράγμα που σημαίνει πως δεν της επιτρέπεται να επαναστατεί, όπως παιδί, ενάντια στον ευνουχισμό της, ίσως βρίσκει άλλους τρόπους άμυνας απέναντι σε αυτό. Η πρώτη Βρετανίδα ψυχαναλύτρια Joan Riviere θα κάνει λόγο για τη θηλυκότητα ως μεταμπίηση στο κείμενό της

¹⁶² F. Fromm-Reichman, «On the Denial of Women's Sexual Pleasure» in *Psychoanalysis and Women*, Penguin, 1973

¹⁶³ Αναφέρεται και παραπάνω πως στην εργασία του αυτή ο Φρόντ, αναλύει ψυχαναλυτικά το έθιμο μιας φυλής να διακορεύονται οι γυναίκες τελετουργικά από τους ιερείς αντί των συζύγων.

¹⁶⁴ Σ. Φρόντ, «Το ταμπού της Παρθενίας» στο *Ψυχολογία της ερωτικής ζωής*, Αθήνα, Επίκουρος, 1974, μετ. Γιώργος Βαμβαλής, σ. 49

Womanliness as a Masquerade¹⁶⁵ του 1919, όπου θα περιγράψει έναν τύπο γυναίκας δυναμικό που δεν στερείται τίποτα σε σύγκριση με έναν «μέσο» άνδρα. Αυτός ο τύπος γυναίκας, θα μας πει η ψυχαναλύτρια, που είναι άψογη τόσο στα καθήκοντά που την τοποθετούν σε ένα επαγγελματικό, ανδρικό χώρο, εκτός οικιακού χώρου, όσο και στα εντός θηλυκού ρόλου καθήκοντα, φοράει τη θηλυκότητά της ως μάσκα, για να αποκρύψει το γεγονός πως στην πραγματικότητα δεν έχει συμβιβαστεί καθόλου με τους όρους της έλλειψης, και να αποφύγει έτσι τα αντίποινα που θα την περίμεναν αν την έβρισκαν να κατέχει αυτό που δεν της ανήκει. Η Riviere αντλεί υλικό από την κλινική της εμπειρία, και παρουσιάζει μία γυναίκα όχι τόσο που επιθυμεί τον ανδρισμό, αλλά περισσότερο μοιάζει να θεωρεί πως της ανήκει δικαιωματικά, ενώ η θηλυκότητα είναι κάτι ξένο, υποδεέστερο. Παρ' όλα αυτά η θηλυκή ταυτότητα, και τα καθήκοντα που αυτή συνεπάγεται, εκπληρώνονται τέλεια: «Στην πανεπιστημιακή ζωή, στα επιστημονικά ενδιαφέροντα και στο επάγγελμα συναντά κανείς διαρκώς γυναίκες που φαίνεται να εκπληρώνουν όλα τα κριτήρια μιας ολοκληρωμένης γυναικείας ανάπτυξης. Είναι άριστες μητέρες και σύζυγοι, ικανές νοικοκυρές...δεν τους λείπουν τα γυναικεία ενδιαφέροντα...μπορούν ακόμα να βρουν χρόνο να παίξουν το ρόλο της αφοσιωμένης και ανιδιοτελούς αντικαταστάτριας-μητέρας...»¹⁶⁶

Ωστόσο, όπως θα μας πει η Riviere, η σταθερότητα μιας τέτοιας προσωπικότητας δεν είναι όσο καλά ριζωμένη φαίνεται. Μία τέτοια γυναίκα, το παράδειγμα της οποίας χρησιμοποιεί η Riviere, οδηγείται σε ανάλυση γιατί εμφανίζει αγχώδη νευρωτικά συμπτώματα, τα οποία γίνονται ιδιαίτερος έντονα μετά από κάθε δημόσια επίδειξη πνευματικής υπεροχής και επαγγελματικών αξιώσεων. Η ψυχαναλύτρια θα εξηγήσει πως αυτό οφείλεται σε αίσθημα ενοχής για την κατοχή του πέους. Η δημόσια επίδειξη πνευματικής υπεροχής, φανερώνει τη δημόσια επίδειξη κατοχής του πατρικού πέους, που η ίδια ευνούχισε. Κάθε άνδρας σε αυτό το θέαμα δύναται να φοβηθεί ή/και να ασκήσει τιμωρία. Η ίδια νιώθει ενοχές γιατί κατέχει αυτό που δεν της ανήκει και έτσι η ιδιαίτερη προσπάθεια να είναι «θηλυκή», στη συμπεριφορά και την εμφάνιση, δεν υποδηλώνει συμμόρφωση με τις κοινωνικές επιταγές, αλλά μεταμφίεση, ακριβώς για να κρυφτεί η έμφυλη ανυπακοή της.

Αυτή η θεώρηση παρουσιάζει κάποια δυνατά στοιχεία και άλλα τόσα προβλήματα. Μας παρέχει μία ικανοποιητική εξήγηση μίας επαναστατικής και αμυνόμενης γυναικείας ταυτότητας, η οποία μέσα στις πατριαρχικές αντιφάσεις τις

¹⁶⁵ J. Riviere, "Womanliness as Masquerade" *International Journal of Psychoanalysis* Vol. X 1929

¹⁶⁶ Στο ίδιο.

οποίες πολύ καλά υποδεικνύει η ψυχανάλυση, δεν φαίνεται να μπορεί να ξεφύγει από πουθενά: Αφενός της επιβάλλεται να ευνουχιστεί, αφετέρου οι άνδρες φοβούνται στη θέα του ευνουχισμένου θηλυκού σώματος. Εφόσον λοιπόν η θηλυκότητα ορίζεται υπ' αυτούς τους δυσμενείς όρους, φαντάζει ως κάτι το οποίο κανείς απεύχεται, αν «η δυσφορία του άντρα για την επίδειξη ορισμένων γυναικείων στάσεων είναι σε τελευταία ανάλυση ο τρόμος του για τον ευνουχισμό»¹⁶⁷ τότε γιατί να μην ισχύει και για τις γυναίκες; Με τον ίδιο τρόπο θα μας εξηγήσει η Horney πως οι γυναίκες επιθυμούν μία *φυγή από τη θηλυκότητα*, καθώς η διαφορά μεταξύ του αποτελέσματος του Οιδιπόδειου δράματος σε αγόρια και κορίτσια φαντάζει να συνοψίζεται ως εξής: Για τα αγόρια η μητέρα ως σεξουαλικό αντικείμενο αποκηρύσσεται λόγω του φόβου του ευνουχισμού, αλλά ο ανδρικός ρόλος είναι όχι μόνο βαθιά ριζωμένος αλλά επιβεβαιώνεται στην περαιτέρω ανάπτυξη, από το φόβο του πέους. Από την άλλη, τα κορίτσια όχι μόνο αποκηρύσσουν τον πατέρα ως σεξουαλικό αντικείμενο αλλά παράλληλα αντιδρούν και στη θηλυκότητα επιχειρώντας να ξεφύγουν από αυτήν.¹⁶⁸

Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν, πως αυτή η έννοια της μασκαράτας, που περιγράφει η Riviere, η επιθυμία δηλαδή των γυναικών να τονίσουν την θηλυκότητά τους, παράγοντας μία θηλυκή υπερβολή, συνιστά η ίδια μία αναγνώριση του γεγονότος πως η ίδια η θηλυκότητα αποτελεί κατασκευασμένη μάσκα. Η διανοούμενη γυναίκα που κατέκτησε το φαλλό (εξουσία) και έγινε υποκείμενο του λόγου, θέλησε να αντισταθμίσει αυτήν την κλοπή της αρρενοπώτητας, προσποιούμενη τη γυναίκα.¹⁶⁹ Στο ίδιο πλαίσιο, η Butler υποδεικνύει πως η έμφυλη ταυτότητα δεν είναι παρά ένα «παραστασιακό επίτευγμα που επιβάλλεται κανονιστικά από την κοινωνία. Η δυνατότητα να αμφισβητήσουμε την υποστασιοποίηση του φύλου έγκειται σ' αυτόν ακριβώς τον παραστασιακό/επιτελεστικό του χαρακτήρα».¹⁷⁰

¹⁶⁷ Κ. Χόρνου, «Μερικές γενικές αρχές της Φροϋδικής σκέψης» στο *Η Ψυχανάλυση σε Καινούριους Δρόμους*, Αθήνα, Ταμασός, 1979, μετ. Νίκος Λιβέρδος, σ.37

¹⁶⁸ K. Horney, "The masculinity complex in women as viewed by men and by women" στο *Psychoanalysis and Women. Eminent Psychoanalysts dispel myths and explore realities* J. B. Miller (ed.), Penguin Books, 1973

¹⁶⁹ M. A. Doanne «Το Φιλμ και η Μασκαράτα» στο *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Α. Αθανασίου (επ.), Αθήνα, Νήσος, 2006, σ. 294

¹⁷⁰ J. Butler «Παραστασιακές Επιτελέσεις και Συγκρότηση του Φύλου» στο *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Α. Αθανασίου (επ.), Αθήνα, Νήσος, 2006, σ. 283

X. Ζητήματα «Γυναικείας Ταυτότητας»

Είδαμε το πώς η ψυχανάλυση εξηγεί την πορεία προς την απόκτηση μια «θηλυκής ταυτότητας». Από πολύ νωρίς όμως, οι θεωρητικοί του φύλου έθεσαν προβληματισμό γύρω από τη χρήση της έννοιας «γυναίκα» ή «γυναίκες», ως πλαστής κατηγορίας, που εξηπυρετεί την πολιτική σκοπιμότητα της πατριαρχικής σεξουαλικής διαφοροποίησης. Το μεγάλο ζήτημα στάθηκε πάντα, πώς να μιλήσουμε για την έμφυλη ανισότητα, χωρίς να χρησιμοποιηθούν οι ήδη παγιωμένες ομάδες ιεραρχικών αντιθέτων, στις οποίες σκοπός είναι να ασκηθεί κριτική;¹⁷¹

Ακόμα και στο φεμινιστικό κίνημα της δεκαετίας του '60 ασκήθηκε κριτική, καθώς πολύ συχνά χρησιμοποίησε την κατηγορία «γυναίκες» ως τάξη¹⁷², ενώ έλκυε την καταγωγή του από τη λευκή μεσοαστή γυναίκα, που με οικονομικούς και ταξικούς όρους βρίσκεται σε άλλο επίπεδο *υποκειμενικότητας*, από τη μαύρη εργάτρια, ή τη μαύρη λεσβία, κ.ο.κ, αλλά και γιατί η χρήση οποιασδήποτε κατηγορίας και ταυτότητας, πηγάζει από την ήδη υπάρχουσα πατριαρχική ιεράρχηση των φύλων. Όπως αναρωτιέται η Judith Butler, Υπάρχει άραγε κάποιος κοινός τόπος μεταξύ των 'γυναικών' που προϋπάρχει της καταπίεσης, ή είναι η τελευταία μόνο που τις ενώνει;¹⁷³ Το πολιτικό συμπέρασμα ότι μάλλον υπάρχει μία παγκόσμια βάση για το φεμινισμό, τέτοια που να μπορεί να βρεθεί σε μία ταυτότητα διαπολιτισμικά, συχνά συνοδεύεται από την ιδέα ότι η γυναικεία καταπίεση παίρνει κάποια μοναδική μορφή, ευδιάκριτη στην παγκόσμια ή ηγεμονική δομή της πατριαρχίας, ή της ανδρικής κυριαρχίας. Όπως, η ιδέα μιας παγκόσμιας πατριαρχίας έχει κατακριθεί ευρέως τα τελευταία χρόνια, γιατί αποτυγχάνει να εξηγήσει τη λειτουργία της έμφυλης καταπίεσης στα πλαίσια χειροπιαστών πολιτισμικών περιεχομένων όπου υπάρχει, έτσι και η χρήση της κατηγορίας «γυναίκα» θα πρέπει να αποκαθλωθεί, καθώς παραπέμπει στην κατασκευή ενός συμπαγούς και σταθερού υποκειμένου, που απερίσκεπτα θα ενδυνάμωνε τις έμφυλες σχέσεις, κάτι που άλλωστε είναι εκ διαμέτρου αντίθετο με τους σκοπούς του φεμινισμού. Η διπολικότητα αρσενικού/θηλυκού δεν αποτελεί μόνο το αποκλειστικό σχήμα μέσα στο οποίο το

¹⁷¹ S. Kemp, J. Squires, "Subjectivities" in *Feminisms*, S. Kemp, J. Squires, (eds) Oxford University Press, Oxford, 1997, σ. 216

¹⁷² Για παράδειγμα οι μαρξίστριες φεμινίστριες, θεώρησαν απαραίτητη την αναγωγή των γυναικών σε ξεχωριστή «τάξη», με την πολιτική και οικονομική σημασία της λέξης, και απέρριξαν οποιαδήποτε έννοια ατομικότητας, έτσι ώστε να αναδυθεί ο λόγος της ανισότητας, προσέγγιση που όμως θεωρήθηκε ουσιοκρατική.

¹⁷³ J. Butler, *Gender Trouble*, Routledge, New York, 1990

συγκεκριμένα θηλυκό μπορεί να προσδιοριστεί, αλλά και την αποχώρηση του από κάθε άλλη πολιτική σημασία εννοιών όπως η τάξη, η φυλή, η εθνικότητα και άλλων εξουσιαστικών σχέσεων που καθιστούν μία ‘ταυτότητα’, αλλά και κάνουν κάθε μονόπλευρα θεωρημένη έννοια ταυτότητας να φαίνεται εσφαλμένη.¹⁷⁴

Από την άλλη, η σκέψη και το νόημα προκύπτει μέσω της εναλλαγής ιεραρχικών αντιθέσεων: Ψηλό, χαμηλό. Ωραίο, άσχημο.¹⁷⁵ Η κοινωνία, ο νόμος, η επιστήμη, η θρησκεία, η τέχνη τα φιλοσοφικά συστήματα, διέπονται όλα από αντιθέσεις, δυικές και ετεροκαθοριζόμενες. Η βάση αυτή όλων των εννοιών, κωδίκων και αξιών της γλώσσας, θα βρεθεί εξίσου και στον πανάρχαιο δυισμό – άνδρας/γυναίκα .¹⁷⁶ Σε αυτό το πλαίσιο, η Cixous μας υποδεικνύει πως η θηλυκότητα πάντοτε ορίστηκε, ως έλλειψη, αρνητικότητα, άλογο, σκοτάδι, χάος, με λίγα λόγια ως κάτι που δεν είναι εκεί, δεν υπάρχει, αντίθετα η ψυχαναλύτρια Julia Kristeva αρνούμενη να ορίσει τη θηλυκότητα, την χαρακτηρίζει ως θέση. Η θέση την οποία κατέχει είναι αυτή του οριακού σε σχέση με τη συμβολική τάξη. Η έμφαση στην περιθωριακότητα μας βοηθάει να δούμε τη θηλυκότητα όχι ως υπόσταση, ή ουσία, αλλά ως κοινωνική κατασκευή, ενώ παράλληλα καθώς η φαλλοκρατική άποψη τις τοποθετεί ως σύνορο ανάμεσα στον άνδρα και το χάος, η θέση αυτή τους δίνει τη δυνατότητα, να είναι μέσα και έξω από τη συμβολική τάξη, με άλλα λόγια να διαφεύγουν εντελώς εν μέσω των παράλογων και αντιφατικών πατριαρχικών επιταγών που άλλοτε θα την αναπαραστήσουν ως Πόρνη της Βαβυλώνας, κι άλλοτε θα την εξυψώσουν σε Μητέρα του Θεού, ξεσκεπάζοντας ακριβώς την πλαστή διάσταση μιας ουσίας θηλυκής ταυτότητας.¹⁷⁷

Η διαμάχη μεταξύ ουσιοκρατικής θεώρησης και κοινωνικής κατασκευής (essentialist/constructivist) είναι αυτό που στην ουσία απαρτίζει τη φεμινιστική σκέψη, και είναι διαχωρισμός τόσο παλιός, όσο και ο διαχωρισμός βιολογικού και κοινωνικού φύλου, (sex/gender). Όπως η Butler υπέδειξε, το βιολογικό φύλο είναι και αυτό μία επινόηση, εξίσου κατασκευασμένη όπως και το κοινωνικό φύλο. Η αναπαραγωγή του βιολογικού φύλου ως κάτι που προηγείται του πολιτισμού, ως μίας ουδέτερης επιφάνειας όπου δρα το πολιτισμικό, θα έπρεπε να γίνεται κατανοητή ως το αποτέλεσμα της ίδιας της πολιτισμικής κατασκευής που λέγεται κοινωνικό φύλο.

¹⁷⁴ Στο ίδιο.

¹⁷⁵ H. Cixous, “Sorties” in *Feminisms*, S. Kemp, J. Squires, (eds) Oxford University Press, Oxford, 1997, σ. 232

¹⁷⁶ Στο ίδιο.

¹⁷⁷ T. Moi, “Feminist, Female, Feminine” in *Feminisms*, S. Kemp, J. Squires, (eds) Oxford University Press, Oxford, 1997, σ. 248

Κατά τη Butler ο διαχωρισμός μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου, και η νομιμοποίησή του από τις κοινωνικές επιστήμες εξυπηρετεί τις δυικές αντιθέσεις γυναίκα/άνδρας, φύση/πολιτισμός. Η διάκριση αυτή, υπονοεί πως υπάρχει ένα πεδίο ταυτότητας α-κοινωνικό και α-ιστορικό που δεν επιδέχεται αλλαγής και ενδυναμώνει την ουσιοκρατική άποψη για την ύπαρξη ενός «φυσικού» φύλου.¹⁷⁸

Αντίστοιχα, η Diana Fuss στη διαμάχη ουσιοκρατίας και κονστρουκτιβισμού, υπογραμμίζει πως ενώ από τη μία, η διαμάχη αυτή σχεδόν γέννησε τη φεμινιστική σκέψη και αποτέλεσε το πρόσφορο έδαφος να παραχθούν κάποια κορυφαία έργα, από την άλλη η διαμάχη αυτή δύναται να αποτελέσει περιοριστικό όριο στη παραγωγή θεωρίας για το φύλο.¹⁷⁹ Ο διαχωρισμός αυτός, βασίζεται στη διαφωνία ως προς τη σχέση μεταξύ κοινωνικού και φυσικού: Για τον ουσιοκρατιστή, το φυσικό, παρέχει το ωμό υλικό, ως αδιαμφισβήτητο κανόνα, που θα υπαγορεύσει τη διαμόρφωση του κοινωνικού, ενώ για τον κονστρουκτιβιστή, αυτό που ονομάζεται φυσικό, είναι μία κατασκευή που προήλθε από το κοινωνικό.¹⁸⁰ Το ζήτημα της σεξουαλικής διαφοράς για παράδειγμα τοποθετείται στη διαμάχη ως εξής: Η ουσιοκρατική άποψη στηρίζει πως άνδρας και γυναίκα, ορίζονται από τη φύση, (σωματική διαφορά, βιολογία, κ.λ.π) η οποία επιτάσσει τους κοινωνικούς τους ρόλους. Η κονστρουκτιβιστική άποψη θα πει πως οι κοινωνικά επιβεβλημένοι τους ρόλοι, στην αναγκαιότητά τους να στηριχτούν, κατασκευάζουν το μύθο μιας φύσης, που δεν υπάρχει. Εν ολίγης, ο Ernest Jones ρωτάει αν η γυναίκα γεννιέται ή γίνεται και απαντάει πως *γεννιέται*, ενώ η Simon de Beauvoir, ήδη από την εποχή του *Δεύτερου Φύλου* μας έχει πει πως *γίνεται*.

Όπως ο προβληματισμός μεταξύ βιολογικού/κοινωνικού φύλου είναι προβληματικός, έτσι και ο παραπάνω. Η Fuss θα επιστήσει την προσοχή στο ότι, ο πόλος του κονστρουκτιβισμού όσο διακαώς και αν επιθυμεί να ξεφύγει από την ουσιοκρατική σκέψη, δεν το κάνει απαραίτητα. Η άποψη πως η φύση και η παγιότητα πάνε οπωσδήποτε μαζί (φυσικά), όπως και η άποψη πως το κοινωνικό εμπεριέχει οπωσδήποτε ευελιξία (φυσικά), είναι ήδη μία ουσιοκρατική σκέψη που θα βρει κανείς στον πυρήνα της θεωρίας της κατασκευής. Συχνά, θα μπορούσε κανείς να ξεσκεπάσει τη θεωρία αυτή, ως κοινωνιολογική ουσιοκρατία, που τοποθετεί το

¹⁷⁸ J. Butler, *Gender Trouble*, Routledge, New York, 1990, σ. 6-7

¹⁷⁹ D. Fuss, "The Risk of Essence" in *Feminisms*, S. Kemp, J. Squires, (eds) Oxford University Press, Oxford, 1997, σ. 250

¹⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 251

υποκείμενο έρμαιο μιας «κοινωνικής ουσίας» που θα εγγραφεί επάνω του¹⁸¹ ή όπως το θέτει η συγγραφέας αλλού «στο βαθμό που είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς έναν μη πολιτικό φεμινισμό, η πολιτική αναδύεται ως η ουσία του φεμινισμού».¹⁸²

XI. Ανακεφαλαίωση - Συμπεράσματα.

Η Φροϋδική θεωρία για την απόκτηση της αρσενικής και θηλυκής ταυτότητας, μπορεί να διαβαστεί ως ένα τρόπος να αποδοθεί στο αρσενικό και θηλυκό σώμα το κοινωνικό του νόημα.¹⁸³ Ο Φρόντ ενδιαφέρεται πολύ λιγότερο για τη βιολογία, από όσο κατηγορήθηκε, πολύ περισσότερο αναζητά τις ψυχικές συνέπειες της ανατομίας, όχι όμως των ανατομικών διαφορών καθ'αυτών, αλλά των νοηματοδοτήσεων των διαφορών αυτών. Βεβαίως, τα παραπάνω δεν αρνούνται τη σαφή πρόθεση του Φρόντ να αποδώσει στην ψυχανάλυση την εγκυρότητα της επιστήμης, καθιστώντας έτσι τις αφηρημένες και αναπόδεικτες ψυχαναλυτικές έννοιες ευάλωτες σε μία κριτική που τον θέλει λανθασμένα να συνάπτει σχέσεις με με τη βιολογία και μία οντολογική προσέγγιση της έμφυλης ταυτότητας. Παρ' όλα αυτά, αν και αυτό δεν μπορεί να εξεταστεί εδώ λεπτομερώς, υπάρχουν αρκετά σημεία στη γραφή του Φρόντ που φαίνεται πως, οι θέσεις του εμπεριέχουν ήδη πολλά στοιχεία, ιδιαίτερης αξίας για μία φεμινιστική θεωρία του σώματος και της απόκτησης της σεξουαλικής ταυτότητας.

Όπως είδαμε, η ψυχανάλυση μας παρέχει ένα μοντέλο απόκτησης της ταυτότητας, κρίσιμα βασισμένο στη σεξουαλική διαφορά. Το ψυχαναλυτικό υποκείμενο είναι μεν έμφυλο υποκείμενο, αλλά η ίδια η ψυχανάλυση και βέβαια πρώτος ο Φρόντ θα μας πει πως τα υποκείμενα δεν ήταν πάντοτε έτσι. Με άλλα λόγια, παράλληλα με την επαναστατική ιδέα περί της ασυνείδητης ψυχικής ζωής, που έμελλε να αλλάξει ριζικά τον τρόπο θέασης των πραγμάτων στον 20^ο αιώνα, η ψυχανάλυση μας παρείχε επίσης την πολύ σημαντική για τη μελέτη του φύλου τοποθέτηση πως τα υποκείμενα γίνονται έμφυλα, παρά γεννιούνται έτσι.

¹⁸¹ Στο ίδιο, σ. 254

¹⁸² Α. Αθανασίου, «Εισαγωγή» στο *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Νήσος, Αθήνα, 2006, σ. 65

¹⁸³ E. Grosz, "Psychoanalysis and the Imaginary Body" in *Feminisms*, S. Kemp, J. Squires, (eds) Oxford University Press, Oxford, 1997, σ. 305

Η ψυχανάλυση μας διηγείται την ιστορία, του τρόπου με τον οποίο, μεγαλώνοντας το παιδί, και περνώντας από διάφορες διαδικασίες φυσικών γεγονότων, αντιμετωπίζει την ανατομία του. Με άλλα λόγια, πώς τα νοήματα, οι αξίες και η επιθυμία, εγγράφονται πάνω στο σώμα για να του αποδώσουν την ταυτότητά του. Στην παρούσα εργασία έγινε η προσπάθεια να δούμε το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα και την απειλή του ευνουχισμού, ως το ψυχικό αποτέλεσμα όλου εκείνου του πατριαρχικού μηχανισμού που κατασκευάζει τη γυναικεία ταυτότητα μέσω των έμφυλων εξουσιαστικών διαχωρισμών.

Πρώτος ο Φρόντ, θα ασχοληθεί με το ζήτημα της γυναικείας ταυτότητας. Το οιδιπόδειο σύμπλεγμα, σημείο τομής, κατά το οποίο το υποκείμενο μέσω επιτυχών ταυτίσεων με τον γονέα του ίδιου φύλου, θα αποκτήσει επίγνωση του φύλου του, για το κορίτσι όπως θα μας πει ο ίδιος ο Φρόντ, είναι διαδικασία δυσκολότερη καθώς θα πρέπει να υπερπηδήσει περισσότερα εμπόδια για να δεχθεί τη θηλυκότητά του.

Στην παράδοση για τη θηλυκότητα, ο Φρόντ περιγράφει λεπτομερώς αυτή τη διαδικασία για τα κορίτσια. Η οργάνωση της έμφυλης προσωπικότητας θα μας πει, βασίζεται στη συνειδητοποίηση της ανατομικής διαφοράς των γεννητικών οργάνων. Το κορίτσι θα αναγκαστεί να διαμορφώσει τη σεξουαλική του ταυτότητα, γύρω από την έλλειψη του πέους (που αργότερα ο Λακάν θα ονομάσει φαλλό, λέγοντας πως στην πραγματικότητα δεν υφίσταται έλλειψη), και θα πρέπει εφόρου ζωής να βρίσκει τρόπους να την αντισταθμίζει. Ακόμα, το κορίτσι θα περάσει και από άλλες απογοητεύσεις, πριν δεχθεί τη θηλυκότητά του: Θα εγκαταλείψει το πρωταρχικό αντικείμενο στο οποίο έχει επενδύσει την πρώιμη αγάπη του, τη μητέρα, για να στραφεί στον πατέρα. Η εγκατάλειψη αυτή εξαναγκάζεται στην ουσία κοινωνικά, όταν το κορίτσι συνειδητοποιήσει την «διαίτερη» θέση του, καθώς θα κατηγορήσει τη μητέρα για τον ευνουχισμό του. Ούτε όμως και από τον πατέρα στον οποίο θα στραφεί, θα αποκτήσει αυτό που επιθυμεί.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 70, με το ξέσπασμα του δεύτερου φεμινιστικού κινήματος αναδύεται ένα πλήθος μελετών για το φύλο, με κοινό στόχο την ανάλυση της κοινωνικά υποδεέστερης θέσης των γυναικών, την πολιτική και συμβολική αποκατάσταση του ζητήματος, και την ανάδειξη της κοινωνικής διάστασης του ιεραρχικού έμφυλου διαχωρισμού. Στο πλαίσιο αυτό, οι πρώτες αυτές θεωρητικοί ξαναδιαβάζουν τους μεγάλους θεωρητικούς με κριτική ματιά και αναδιαμορφωτική τάση στη δημιουργία ενός νέου θεωρητικού λόγου για το φύλο. Έτσι, ο φαλλοκεντρικός ψυχαναλυτικός λόγος του Φρόντ απορρίπτεται από κάποιες

ως πατριαρχική αναπαραγωγή των έμφυλων προκαταλήψεων. Η θεμελίωση της φρουδικής έννοιας της έμφυλης διαφοράς, στην ανατομική ύπαρξη των γεννητικών οργάνων, και η βασισμένη στο φθόνο του πέους ανάλυση της γυναικείας προσωπικότητας, προκάλεσαν έντονη φεμινιστική δυσαρέσκεια.

Παράλληλα, θα υπάρξουν οι φωνές, λίγες στην αρχή, που διάκεινται ευμενώς στην ψυχανάλυση διακρίνοντας ένα πεδίο κατάλληλο για κριτική αναδιαμόρφωση που θα οικειοποιηθεί ο φεμινισμός για να παράξει ένα πολύ χρήσιμο εργαλείο ερμηνείας των πατριαρχικών δομών. Οι φεμινιστικές αυτές αναγνώσεις της ψυχανάλυσης θα διακρίνουν στην ψυχαναλυτική θεωρία έναν οδηγό απόκτησης της έμφυλης ταυτότητας στα πολιτισμικά συμφραζόμενά της και θα υπερασπιστούν την ψυχανάλυση λέγοντας πως ερμηνεύει και αναλύει τον έμφυλο διαχωρισμό χωρίς να τον αναπαράγει. (Firestone, Mitchell) Στο πλαίσιο αυτό η βιολογίζουσα γλώσσα του Φρόντ θα αντικατασταθεί με τη γλώσσα της εξουσίας, απεκδύοντας την έννοια της ταυτότητας από κάθε οντολογική σημασιодότηση. Υπογραμμίζεται πως έννοιες όπως ο φθόνος του πέους, δεν συνδέονται σε τίποτα με την ανατομική σωματική διαφορά, αλλά φέρουν συμβολικές πολιτικές αξίες. Έτσι το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα διαβάζεται ως η «στιγμή» κατά την οποία ο πολιτισμός και οι μηχανισμοί δημιουργίας της έμφυλης ταυτότητας που φέρει, εγγράφονται στον ψυχισμό και η απαγόρευση του ταμπού της αιμομιξίας παράγοντας συγκεκριμένες έμφυλες ταυτότητες και σεξουαλικότητας, συνθέτει την ετεροφυλόφιλη σεξουαλική επιθυμία. (Rubin) Έτσι, όπως το θέτει η Butler οι «σύγχρονες έμφυλες ταυτότητες αποτελούν ενδείξεις ή κατάλοιπά ανθεκτικών στο χρόνο σχέσεων συγγένειας».¹⁸⁴

Την ίδια εποχή μία ομάδα μελετών του φύλου εμπνέονται από τη ψυχαναλυτική σχολή των σχέσεων-αντικειμένου (object-relation theory), που επιχειρεί να αποδώσει ιδιαίτερη σημασία στην προ-οιδιπόδεια σχέση του παιδιού με τη μητέρα, επιχειρώντας μία εναλλακτική, πέραν της φαλλικής οργάνωσης, θεώρηση της θηλυκότητας. Οι μελέτες αυτές υπογραμμίζουν πως η γυναίκα συγκροτεί ταυτότητα μέσω της πρώιμης ταύτισης με τη μητέρα. Ακόμα, η δομή της σύγχρονης αστικής οικογένειας που εναποθέτει την αποκλειστική φροντίδα για την ανατροφή των παιδιών στη γυναίκα, εξασφαλίζει την αναπαραγωγή συγκεκριμένων έμφυλων ταυτοτήτων. (Chodorow).

¹⁸⁴ J. Butler «Παραστασιακές Επιτελέσεις και Συγκρότηση του Φύλου» στο *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Α. Αθανασίου (επ.), Αθήνα, Νήσος, 2006, σ. 392

Η φεμινιστική ανάγνωση της ψυχανάλυσης που εμπνέεται κυρίως από το Λακάν, επιχειρεί να επαναορίσει τη θηλυκότητα και τη γυναικεία επιθυμία εκτός του πλέγματος της σεξουαλικής διαφοράς που περιορίζεται στη φαλλική οικονομία. Φεμινίστριες θεωρητικοί ασκούν σε αυτό το πλαίσιο κριτική στο υποκείμενο που είναι πάντοτε ανδρικό και ορίζουν ένα πεδίο θηλυκότητας που μπορεί να είναι εντός και εκτός του συμβολικού λόγου φέροντας έτσι την αμφιθυμική διάσταση παράλληλης συμμόρφωσης και αντίστασης. Ακόμα στο επίκεντρο της κριτικής, βρίσκεται η συνθήκη αποποίησης του θηλυκού σώματος (η κριστεβική έννοια *abjection*) ως απαραίτητη προϋπόθεση για την ένταξη στο Συμβολικό Νόμο και αναπτύσσεται ένας λόγος για τη μητρότητα που επιχειρεί τη συμβολική αποκατάστασή της έναντι ενός πολιτισμού που βασίζεται στο «φόνος της μητέρας». Ο λόγος αυτός επικεντρώνεται στην προ-οιδιπόδεια σχέση με τη μητέρα και αμφισβητεί το πατριαρχικό προνόμιο στην επιβολή του νόμου. Επίσης, ο λόγος αυτός αναδεικνύει κριτικά το πώς η θηλυκή ταυτότητα εννοιολογείται μέσω ενός πλέγματος αρνητικών σημασιοδοτήσεων και αποτιμήσεων όπου, το ακάθαρτο, μιαρό, ταυτίζεται με το γυναικείο σώμα και τη σεξουαλικότητα. (Kristeva).

Η διάκριση μεταξύ βιολογικού (*sex*) και κοινωνικού (*gender*) φύλου αναδύθηκε ως κριτικός αντίλογος έναντι της ιεραρχικής, πατριαρχικής, οντολογικής, θεμελίωσης της έμφυλης διαφοράς στη φύση. Το κοινωνικό φύλο ως αναλυτική κατηγορία, επέτρεπε στο φεμινιστικό λόγο να αναδείξει τον πολιτικό χαρακτήρα της γυναικείας υποβίβασης. Στη δεκαετία του '90 και έπειτα θα ακουστούν κάποιες φωνές που θα κάνουν αντίλογο στην εδραιωμένη πια στην κοινωνική θεωρία διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου. Έτσι, με χαρακτηριστικό το έργο της φιλοσόφου Judith Butler, η ίδια η έννοια της κοινωνικοποίησης μιας υποτιθέμενης προϋπάρχουσας πρώτης ύλης, βιολογικού φύλου, αποτελεί μηχανισμό που ενισχύει την ιεραρχική διάκριση ανδρικού/γυναικείου. Στο πλαίσιο αυτό, η διχοτομία φύσης/πολιτισμού θεωρείται πως υποστηρίζει παρά εναντιώνεται στις στρατηγικές κυριαρχίας που επικρίνει. Σε αυτή την ανάγνωση δεν υπάρχει βιολογικό φύλο, ως ουσία που προϋπάρχει του πολιτισμού, καθώς αποτελεί ήδη κοινωνικά κατασκευασμένη έννοια. Στόχος της θέσης αυτής είναι η αποποίηση κάθε έννοιας της ταυτότητας, ή της θηλυκότητας καθώς αποτελεί «ανάσχεση της πολιτικής υποκειμενικότητας των γυναικών, αφού σηματοδοτεί το επιβεβλημένο συμβόλαιο της

φυσικής, προσωπικής, οικονομικής και κοινωνικής υποτέλειας των γυναικών στην ανδρική κυριαρχία».¹⁸⁵

Είδαμε ακόμα, ότι στα πλαίσια του Συμβολικού, του νόμου του Πατέρα, η γυναίκα συμβολίζει την έλλειψη. Η γυναίκα που θα επιχειρήσει να ανακτήσει τη θέση της ως υποκείμενο του λόγου θα πρέπει να επανακατασκευάσει και να οικειοποιηθεί μία έλλειψη την οποία θα φοράει ως μάσκα, τόσο για να κρύψει το αμάρτημά της αυτό όσο και για να ανακουφίσει την δική της ενοχή. Η θηλυκή αυτή ταυτότητα αποτελεί μία μασκαράτα, έννοια που πρώτη ανέλυσε η Βρετανίδα ψυχαναλύτρια Joan Riviere, που αποδομεί το φύλο από την οντολογική του διάσταση αποκαλύπτοντας τον επιτελεστικό/παραστασιακό του χαρακτήρα (Butler).

Ο Φρόντ δεν επινοεί τη γυναικεία σεξουαλικότητα. Περιγράφει αυτό που βλέπει. Αποτυγχάνει ίσως να αποδώσει αυτά που παρατηρεί στην ιστορικοκοινωνική τους σημασία.¹⁸⁶ Οι γυναίκες στερούνται ναρκισσιστική απόλαυση του φύλου τους όμως πρέπει να τεθεί το ερώτημα – ποιος τους τη στερεί; Η ευθύνη αυτή, λανθασμένα αποδόθηκε στη φύση, όπως επίσης λανθασμένη είναι η φεμινιστική κριτική που ασκήθηκε στον Φρόντ για οντολογική προσέγγιση της έμφυλης ταυτότητας, και της ψυχαναλυτικής θεωρίας ως προϊόντος του ισχύοντος πατριαρχικού λόγου, όταν ο ίδιος ο Φρόντ δηλώνει πως αυτό που καθορίζει το φύλο «είναι ένα άγνωστο στοιχείο, αδύνατο να συλλάβει η ανατομία»¹⁸⁷.

Η ψυχαναλυτική θεωρία παραδόξως, αποτελεί παράλληλα, το στοιχείο εκείνο που χρειάζεται για ν' αποκαλυφθεί ο ισχύων λόγος της σεξουαλικής διαφοράς, την ίδια ώρα που αποτελεί μέρος του λόγου αυτού. Αυτό δεν είναι αρκετό για να απορριφθεί η ψυχανάλυση ως επαρκές αναλυτικό εργαλείο. Ας μην ξεχνάμε πως όλα τα συστήματα σκέψης γεννιούνται μέσα από συγκεκριμένα ιστορικοκοινωνικά πλαίσια. Ιδιαίτερος για τη ψυχανάλυση στάθηκε πάντα αντικείμενο κριτικής αυτό το οποίο για άλλες σχολές σκέψης είναι δεδομένο: το ιστορικοκοινωνικό τους πλαίσιο. Το να ασκηθεί κριτική πρωταρχικά στο Φρόντ και μετέπειτα στην ψυχανάλυση εν γένει, επειδή είναι γέννημα θρέμμα μιας αυστηρής πατριαρχικής δομής είναι σαν να μην αναγνωρίζουμε το μεγάλο της χαρτί, ειδικά όσον αφορά στη μελέτη του φύλου. Ας θυμηθούμε τη Juliet Mitchell που για να υποστηρίξει την ψυχανάλυση έναντι των

¹⁸⁵ Α. Αθανασίου, «Εισαγωγή» στο *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Νήσος, Αθήνα, 2006: σ. 31

¹⁸⁶ L. Irigaray, *This Sex Which Is Not One*, Cornell University Press, New York, 1985 αγγλ. μετ. C. Porter & C. Burke, σ. 70

¹⁸⁷ Σ. Φρόντ. «Η θηλυκότητα» στο *Νέα Σειρά των Παραδόσεων για την Ψυχανάλυση*, μετ. Κλαίρη Τρικεριώτη, Αθήνα, Επίκουρος, 1977, σ. 112

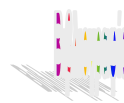
πολέμιών της θα πει πως δεν επιτάσσει, αλλά περιγράφει, διαγιγνώσκει. Προσπερνώντας μάλιστα, την κάπως μεγαλομανή αντίληψη που διακατείχε τους πρώτους ψυχαναλυτές πως η θεωρία αυτή εφαρμόζεται παγκόσμια και πανιστορικά, δεν είναι καθόλου μικρό αυτό που απομένει, ότι δηλαδή η ψυχανάλυση «εξηγεί» την ιστορικοκοινωνική συγκυρία που τη γέννησε. Άλλωστε, όπως σχεδόν όλοι οι θεωρητικοί του φύλου θα συμφωνούσαν, σε τελική ανάλυση δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τί και αν θα είχε νόημα το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα σε ένα διαφορετικό από την Πατριαρχία συμβολικό σύστημα, όμως οι παρούσες εννοιολογήσεις του φύλου γίνονται σε αυτό το σύστημα αξιών και η αποτυχία να το αναγνωρίσουμε αυτό θα ήταν εξίσου αφελής όσο θα ήταν το να μην είχαμε εισέλθει καν σε μία προβληματική του φύλου.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Με την ολοκλήρωση της διπλωματικής μου εργασίας θα ήθελα να απευθύνω θερμές ευχαριστίες προς τον επιβλέποντα, Επίκουρο Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αιγαίου, Κύριο Κώστα Γιαννακόπουλο, καθώς επίσης τις Κυρίες Άννα Βιδάλη Επίκουρο Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, και Ντιάνα Τράκα Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Ακόμη, η εργασία αυτή αλλά και εξολοκλήρου οι σπουδές μου, δεν θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν χωρίς την αμέριστη και συνεχή συμπαράσταση των γονιών μου, Γρηγόρη και Πόπη. Τέλος ευχαριστώ τον αδερφό μου Λάμπρο για τις πολύτιμες υποδείξεις του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ❖ Αθανασίου, Α., «Εισαγωγή» στο *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Αθανασίου. Α. (επ) Αθήνα, Νήσος, 2006
- ❖ Βοσνιάδου, Σ. Π. Όρια και Αντιφάσεις στη συγκρότηση των έμφυλων ταυτίσεων στις γυναίκες μέσα από τη σχέση μητέρας-κόρης. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2000
- ❖ Γιαννακόπουλος, Κ. «Πρόλογος» στο *Εκ των Υστέρων*, Αθήνα, Νοέμβριος 2006
- ❖ Γκέφου-Μαδιανού, Δ. «Ανθρωπολογία, ψυχανάλυση και η συγκρότηση του (ανθρωπολογικού) υποκειμένου. στο *Εκ των Υστέρων*, Αθήνα, Νοέμβριος 2006, Εξάντας
- ❖ Ιγγλέση, Χ., «Ψυχολογία και Φύλο. Η Παρουσίαση μιας Απουσίας» στο *Το Φύλο Τόπος Συνάντησης των Επιστημών*, Β. Καντσά, Β. Μουτάφη, Α. Παπαταξιάρχης (επ), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2007
- ❖ Κέλμαν Χ. «Εισαγωγή» στο *Η Ψυχολογία της Γυναίκας*, Κ. Χόρνενυ Αθήνα, Γλάρος, 1973
- ❖ Κουρέτας. Δ. «Αναμνήσεις δια την ψυχανάλυσήν εις την Ελλάδα» στο *Ψυχανάλυση και Ελλάδα. Στοιχεία, Θέσεις, Ερωτήματα*, επ. Θανάσης Τζαβάρας, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1984
- ❖ Κρανάκη, Μ. «Η ψυχανάλυση κι η Ελληνίδα» στο *Ψυχανάλυση και Ελλάδα. Στοιχεία, Θέσεις, Ερωτήματα*, Θανάσης Τζαβάρας, (επ.) Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1984
- ❖ Κρίστεβα, Τζ. «Από τη ρυπαρότητα στο μίasma» στο *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Α. Αθανασίου (επ.), Αθήνα, Νήσος, 2006
- ❖ Λαπλανς Ζαν, Πονταλις Ζ.-Μπ.; μετ. Β. Καψαμπέλης ...[κ.α.] *Λεξιλόγιο της ψυχανάλυσης* Αθήνα, Κέδρος, 1986

- ❖ Λυμπεράκης, Ε. «Ο φορμαλισμός στην ελληνική κουλτούρα και η ψυχανάλυση», στο *Ψυχανάλυση και Ελλάδα. Στοιχεία, Θέσεις, Ερωτήματα*, επ. Θανάσης Τζαβάρας, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1984
- ❖ Μαρκίδης, Μ. «Πρόλογος» στο *Το Θήλυ και το Ιερό*, C. Clement, J. Kristeva, Αθήνα, Ψυχογιός, 2001
- ❖ Νασιάκου, Μ. «Απόψεις για το μητρικό ένστικτο» *Δίνη*, 1994, 7
- ❖ Ντε Μποβουάρ, Σ. «Η άποψη των ψυχαναλυτών» στο *Δεύτερο Φύλο*, μετ. Κυριάκος Σιμόπουλος. Γλάρος, Αθήνα, 1979
- ❖ Τζαβάρας. Θ. «Εισαγωγή Εγχωρίων Προϊόντων» στο *Ψυχανάλυση και Ελλάδα. Στοιχεία, Θέσεις, Ερωτήματα*, επ. Θανάσης Τζαβάρας, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1984
- ❖ Φαιρστόουν, Σ. «Φροϋδισμός, παραστρατημένος φεμινισμός», στο *Η Διαλεκτική του Σεξ*, μετ. Γιώργος Κ. Χατζόπουλος, Ράππα, Αθήνα, 1977
- ❖ Φαιρστοουν, Σ. *Η Διαλεκτική του Σεξ*, Αθήνα, Ράππα, μετ. Κ.Χ Χατζόπουλος, 1973
- ❖ Φουκώ Μ. *Οι λέξεις και τα πράγματα*, Αθήνα, Γνώση, μετ. Κωστής Παπαγιώρης, 1993
- ❖ Φρόντ, Σ. «Το ταμπού της Παρθενίας» στο *Ψυχολογία της ερωτικής ζωής*, μετ. Γιώργος Βαμβαλής, Αθήνα, Επίκουρος, 1974,
- ❖ Φρόντ, Σ. *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*, μετ. Γιώργος Βαμβαλής Αθήνα, Επίκουρος, 1991
- ❖ Φρόντ, Σ. *Ο Μικρός Χανς*, Επίκουρος, μετ. Κατερίνα Λιάπτη Αθήνα, 1992
- ❖ Φρόντ, Σ. *Τοτέμ και Ταμπού*, μετ. Χρήστος Αντωνίου, Επίκουρος, Αθήνα, 1978

- ❖ Φρόνυτ, Σ. *Τρεις Μελέτες για τη θεωρία της Σεξουαλικότητας*, μετ. Λευτέρης Αναγνώστου, Επίκουρος, Αθήνα, 1991
- ❖ Φρόνυτ, Σ. *Τρεις Μελέτες για τη θεωρία της Σεξουαλικότητας*, μετ. Λευτέρης Αναγνώστου, Επίκουρος, Αθήνα, 1977
- ❖ Φρόνυτ. Σ. «Η θηλυκότητα» στο *Νέα Σειρά των Παραδόσεων για την Ψυχανάλυση*, μετ. Κλαίρη Τρικεριώτη, Αθήνα, Επίκουρος, 1977
- ❖ Χόρνευ, Κ. «Γυναικεία Ψυχολογία» στο *Η Ψυχανάλυση σε Καινούριους Δρόμους*, μετ. Νίκος Λιβέρδος Αθήνα, Ταμασός, 1979
- ❖ Χόρνευ, Κ. «Γυναικεία Ψυχολογία» στο *Η Ψυχανάλυση σε Καινούριους Δρόμους*, Αθήνα, Ταμασός, , μετ. Νίκος Λιβέρδος, 1979
- ❖ Χόρνευ, Κ. «Μερικές γενικές αρχές της Φροϋδικής σκέψης» στο *Η Ψυχανάλυση σε Καινούριους Δρόμους*, μετ. Νίκος Λιβέρδος, Αθήνα, Ταμασός, 1979
- ❖ Abraham, K. “Manifestations of the Female Castration Complex” *Selected Papers of Karl Abraham 1927*
- ❖ Bennett S. and Blass R., B. “The development and vicissitudes of Freud’s ideas on the Oedipus Complex” στο *The Cambridge Companion to Freud*, Cambridge University Press, USA, 1992
- ❖ Bleier, R. *Science and Gender: A critique of biology and its theories on women*. Madison, University Wisconsin Press, 1984
- ❖ Bonapartie M. “Passivity, Masochism and Femininity” in *International Journal of Psychoanalysis*, 1935
- ❖ Butler, J. *Gender Trouble*, Routledge, New York, 1990
- ❖ Butler, J. «Παραστασιακές Επιτελέσεις και Συγκρότηση του Φύλου» στο *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Α. Αθανασίου (επ.), Αθήνα, Νήσος, 2006
- ❖ Chodorow, N. “Freud on Women” στο *The Cambridge Companion to Freud*, Cambridge University Press, USA, 1992

- ❖ Chodorow, N. *Feminism and Psychoanalytic Theory*, Yale University Press, London, 1989
- ❖ Chodorow, N. *The Reproduction of Mothering. Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. University of California Press, California, 1978
- ❖ Cixous, H. “Sorties” in *Feminisms*, S. Kemp, J. Squires, (eds) Oxford University Press, Oxford, 1997
- ❖ Deutsch, H “The psychology of women in relation to the function of reproduction” *International Review of Psychoanalysis*. Vol. 6 1925
- ❖ Doanne M. A. «Το Φιλμ και η Μασκαράτα» στο *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*, Α. Αθανασίου (επ.), Αθήνα, Νήσος, 2006
- ❖ Elliot, A. “Psychoanalytic Feminism” στο *Psychoanalytic Theory. An Introduction*. Blackwell, Oxford, 1994
- ❖ Fromm-Reichman, F. «On the Denial of Women’s Sexual Pleasure» in *Psychoanalysis and Women*, Penguin, 1973
- ❖ Fuss, D. “The Risk of Essence” in *Feminisms*, S. Kemp, J. Squires, (eds) Oxford University Press, Oxford, 1997
- ❖ Fuss, D. *Essentially Speaking*, Routledge, New York, 1989
- ❖ Grosz, E. “Psychoanalysis and the Imaginary Body” in *Feminisms*, S. Kemp, J. Squires, (eds) Oxford University Press, Oxford, 1997
- ❖ Grosz, E. “Sexual Relations” in *Jacques Lacan. A Feminist Introduction*. Routledge, New York, 1990
- ❖ Heenan, C. “The Reproduction of Mothering. Psychoanalysis and the Sociology of Gender: A Reappraisal”, in *Feminism & Psychology*, London: Sage, 2002, 12 (1)
- ❖ Heinz, L. Ansbacher, R. “Sadism and Masochism” in *Cooperation between the sexes*, Alfred Adler (ed) USA, Anchor Books, 1978
- ❖ Horney, K. "The masculinity complex in women as viewed by men and by women” στο *Psychoanalysis and Women. Eminent*

Psychoanalysts dispel myths and explore realities J. B. Miller (ed.),
Penguin Books, 1973

- ❖ Horney, K. “The problem of Feminine Masochism” in J. Baker Miller (ed) *Psychoanalysis and Women. Eminent Psychoanalysts dispel Myths and Explore Realities*. Middlesex, Penguin, 1973
- ❖ Irigaray, L. *This Sex Which Is Not One*, Cornell University Press, New York, 1985 αγγλ. μετ. C. Porter & C. Burke, 1985
- ❖ Kemp, S. Squires, J. “Subjectivities” in *Feminisms*, S. Kemp, J. Squires, (eds) Oxford University Press, Oxford, 1997
- ❖ Kohut H. *The evaluation of applicants for psychoanalytic training* The International Journal of Psycho-Analysis And Bulletin of the International Psycho-Analytical Association, Volume 49, 1968
- ❖ Lowy, I. “Gender and Science” in *Gender and History*, Vol 11, No. 3, Oxford, Blackwell, 1999
- ❖ Martin, E. “Medical Metaphors of Women’s Bodies: Menstruation and Menopause” in *The Woman in the Body: A Cultural Analysis of Reproduction*. Boston, Beacon Press, 1987
- ❖ Mitchell, J. *Psychoanalysis and Feminism*, Penguin Books, London, 1975
- ❖ Moi, T. “Feminist, Female, Feminine” in *Feminisms*, S. Kemp, J. Squires, (eds) Oxford University Press, Oxford, 1997
- ❖ Moore, H. “Gendered Persons. Dialogues between anthropology and psychoanalysis” στο *Anthropology and Psychoanalysis, an encounter through culture*. S. Head, A. Deluz (eds) Routledge, London, 1994
- ❖ Moscucci, O. *The Science of Woman*, Cambridge University Press, Oxford, 1990
- ❖ Riviere, J. “Womanliness as Masquerade” *International Journal of Psychoanalysis* Vol. X 1929

- ❖ Rubin. G. “The Traffic in Women. Notes in the Political Economy of Sex” στο Reiter. R., *Towards an Anthropology of Women*. Monthly Review Press, New York, 1975
- ❖ Thompson, C. “Some effects of the derogatory attitude towards female sexuality.” In *Psychoanalysis and Women*, Penguin, 1973
- ❖ Weeks, J. «Ζητήματα Ταυτότητας» στο *Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και Πολιτικές της Ανθρωπολογίας*. Γιαννακόπουλος, Κ., (επ), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006